

Український Вільний Університет
Ukrainische Freie Universität

ЮРІЙ БОЙКО

ШЕВЧЕНКО
і
МОСКВА

1952

ЮРІЙ БОЙКО: ШЕВЧЕНКО І МОСКВА

Видання автора

Авторські права застережені

JURIJ BOJKO

Professor an der Ukrainischen Freien Universität, München

ЮРІЙ БОЙКО

Професор Українського Вільного Університету

Schewtschenko und Russland

Шевченко і Москва

*Проект зі збереження
видавничої спадщини
української еміграції*

bohoslavskyj@gmail.com

1952

1952
НА ЧУЖИНІ

ШЕВЧЕНКО І МОСКВА

Утертою істиною є те, що Шевченко здобув собі виключне місце в українській духовості, своїми образами владно опанував свідомість мільйонів українців, а в своєму національному й соціальному патосі став для них великим пророком. Його світовідчуження й ідеї перетворилися в могутнє живуще джерело, з якого невпинно черпала духову силу українська національно-визвольна боротьба.

І саме тому Шевченкова творчість стала предметом найупертішого і тривалого фалшування з боку нашого історичного ворога — Москви. В цьому стремлінні підмінити Шевченка перед багатомільйонною читацькою масою, приховати й перевернути внутрішній духовий зміст його творчості виявилось прагнення обеззброїти український народ в його стремліннях до власного національно-творчого життя.

Основна лінія, якою йшло фалшування — це питання відносин Шевченка до Росії, російського народу, російської культури і письменства.

Осяги ворога тут дуже значні. Настільки значні, що він своїми коментарями, статтями, розвідками, примітками охопив більшу частину літературної спадщини Шевченка, все перевернув і занечистив своїм діткненням; що не вдалося перевернути, те заплямував тавром «реакційної романтики», а то й просто дбайливо заховав від читацького ока. Школа, радіо, преса, кіно в советській Україні накидають так уперто-нахабно спрепарований образ Шевченка — друга нібито Росії, — що читач підходить до творчості письменника вже украй сугестіонований пропагандою, і під тиском цієї сугестії живе Шевченкове слово до нього вже не промовляє з тою ясністю, з якою воно впливає на свіжу людину, яка мислить самотужки і сприймає безпосередньо з уст Кобзаря його палку вогненну правду.

Ці розкладові впливи советського «шевченкознавства» проникли й на еміграцію певним своїм відгомонам.

У нас вважають за незручне показувати всього Шевченка, з усією повнотою його ненависти не лише до російського царату, але й до Росії в цілому, як носійки хижого імперіялізму. У нас соромляться згадувати, що деякі найвизначніші представники російської радикальної інтелі-

генції або очорнювали поета, або прагнули використати його літературну спадщину, пристосувати її ідейний зміст до своїх програмових постулатів. Саме з огляду на все сказане проблема — Шевченко і Москва — набуває для нас надзвичайної актуальності.

Шевченко, як виразник найбільших висот українського духу й української свідомості, ще має відіграти величезну роллю в наших майбутніх визвольних боях. Очистити його образ від того бруду, яким обліпила його ворожа псевдонаука — наш невідкличний і перший обов'язок.

Діяльність великих людей часто має одну провідну нитку, одну центральну ідею, якій улягає все інше в їхньому житті. Такою центральною ідеєю для Шевченка була любов до України. З цією любов'ю нерозривно зв'язана ненависть до всіх її поневолювачів і передусім до Москви. Ця ненависть пронизує також червоною ниткою всю творчість поета й увесь його життєвий шлях. В елементарній формі проявляється ця ненависть до Москви в перших творах поета, як чуттєвий постійний сильний відрух.

Мотив осоружної чужини, яка гнітить, мучить, — це постійний мотив перших поезій Шевченка. Здибається ви з тим мотивом в поезіях «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Тяжко, важко в світі жити», «Човен» тощо.

В цих перших поезіях скаржиться поет, що його «доля приборкала між людьми чужими» («Н. Маркевичу»). Московщина — це «чужі люди», це вороги («До Основ'яненка»). Ворожа Московщина, що поневолила Україну, асоціюється в свідомості поетовій зі смертю. Може тут, у непривітній самоті, заскочить і смерть і засипле в домовині «чужим піском» очі. Один із варіантів поезії «До Основ'яненка» (видання «Кобзаря» 1867 р.) висловлює готовість поета й на чужині боротися з ворогами-москалями. В листі до брата Микити від 15. XI. 1839 р. Шевченко так висловлює свої тодішні настрої:

«Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не помосковську, а по-нашому, —

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, за плачу.»

Як бачимо, Шевченко був перейнятий глибоко щирою тугою за Україною. Це була справжня ностальгія. Відразу до Московщини була також глибоко органічною, вона випливала з підсвідомості, з джерела народньої інтуїції.

Історичний досвід українського народу, втілений у переказах, в історичних піснях, підказував йому ненависть до Московщини в цілому. Шевченко міг мати прихильність до того чи іншого росіянина зокрема, коли йшло про побутові відносини чи часткові інтереси, але вже й на перших кроках поетичної творчості росіянин, як національний тип, сприймається ним інтуїтивно із відразою; пізніше інтуїтивна відраза поповнюється холоднокровним історико-соціологічним усвідомленням невідмінності боротьби між власною поневоленою і російською хижко-імперіалістичною націями.

Ця сувора спартанська постава в націоналістичному дусі властива вже для поеми «Катерина»:

Кохайтесь, чорноброві,
Та не з москалями,
Бо москалі чужі люди,
Роблять лихо з вами.

Чи відчуваєте ви, читачу, що тут висловлено вже засаду націоналістичної етики? Чужинець-москаль приходиться на Україну як хижий рабівник безмежних українських скарбів і просторів. Він стремить заволодіти тілами і душами. І завдання української людини, в даному разі дівчини, не забути ні на хвилину, що він, зайда, належить до категорії чужих, підступних, наділених силою і лукавством людей. І хто забуде про це, каратиметься тяжко, як Катерина. І тут своїм ідейним змістом твір розриває стильові рямки і романтизму, і реалізму, в ньому ніби вже накреслюється передчуття символічних можливостей мистецтва («У Шевченка слід шукати не зв'язків з романтиками, не проявів романтизму або реалізму, а шевченкізму, розкриття його власної, своєї літературної доктрини, основ теорії, розробленої ним із сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного патосу й творчих фантазмагорій поета,» — мовляв В. Петров*).

Ширший ідейний зміст поеми «Катерина» поза межами пласкої реальності відчував своїм поліційним чуттям і жандарм, генерал-полковник Дубельт, коли складав цареві Миколі I рапорт про «злочини» Шевченка (див. Є. Шаблювський, Т. Г. Шевченко та його історичне значення, К., 1933, с. 90).

*) Що рання Шевченкова творчість не вкладалася в рямки романтизму, відзначав др. О. Грицай ще 1912 р. в одній із своїх розвідок.

Советські коментатори, щоб ослабити національно-ідейне вістря поеми «Катерина», наполегливо підкреслюють: москаль — це пан, офіцер. Таким способом національна колізія переноситься в площину соціальну. Таке трактування не нове, воно вперше появилось в рецензії Добролюбова на «Кобзар» і воно є наочним доказом того, що перекручування ідейного змісту творчості Шевченка започатковувалося рівночасно з першими виданнями його «Кобзаря».

Соціальне, офіцерське в москалеві Іванові є, але не воно підкреслене. Підкреслена його російськість:

Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

А коли безталанна Катерина, блукаючи по світах, зустрічає москалів і питається про Івана, чує у відповідь лише кпини:

«Ай, да баба! Ай, да наши!
Каво не надуют!»

Це викпивають не офіцери, це сміються російські вояки. Об холодну стіну байдужости розбивається Катеринине шукання людяности серед простих російських вояків:

І ви, бачу, люди! —

З гіркою розпукою й презирством мовить вона і йде далі крізь вітри, завивання хурделиці, щоб, нарешті, натрапити на Івана, який скаже своє згірдливе: «Возьмите прочь безумную!» Російська мова тут відобрає свою виразну ідейно-стильову функцію.

Деякі наші літературознавці шукали джерел для «Катерини» в традиціях сентиментальної сюжеттики, навіть в російській літературі з її «Едою» Боратинського, яка зовнішньо дещо нагадує «Катерину». Але справжнє джерело було не там, воно — в самій страхітливій українській дійсності першої половини ХІХ століття. І ця дійсність через посередництво народньої пісні підказувала поетові тему і навіть зерно ідеї поеми:

Да не гуляй, молода дівчино, з москалями!
Москальчики обманщики, вони обманять:
У новую комілочку запровадять,
Вони твою русу косу розтрепають,
Вони твої білі руки поламають,
Вони твою білую постіль помаргають.

Цю пісню записав Чубинський в Боришполі, в Переяславському повіті, не так уже й далеко від місцевостей, де провів Шевченко своє дитинство. Антимосковська постава виросла з народнього ґрунту.

В Шевченковій творчості так густо антимосковських мотивів, вони так просякають поетичну структуру його творів, що трудно було б у вичерпній мірі всі ці мотиви відзначити. В Шевченковій спадщині є речі, до яких ми звикли так, що вони вже в ідейній площині ледве дотикають нас; аджеж ми вирости і виховалися на цих речах. А щоб усвідомити ролю антимосковських наголосів Шевченка, треба пірнути з головою в ту епоху, коли жив Шевченко. От, приміром, «Тарасова ніч». Тематично вона не чіпає проблематики українсько-московської. А проте і ця річ Шевченкового сучасника і його ката ген. Дубельта разила саме антиросійським наставленням. У своїй поліційній характеристиці Шевченкових творів він про «Тарасову ніч» зазначає так:

«Цю п'єсу написано з явною ціллю зіставлення тодішнього побуту Малоросії з теперішнім. Автор каже, що козаки під владою росіян, і вигукує: «Україно, болить серце за твою долю. Де твоя свобода, козацтво? Хіба море затопило гори, могили? Вони мовчать — плачте, козацькі діти» (цитую за кн.: Є. Шаблювський, «Т. Г. Шевченко і його істор. значення». К., 1933, с. 90).

Дубельт вірно схопив саму сутність політичної актуальности поезії «Тарасова ніч». Шевченко, дійсно, нічого іншого не міг мати на увазі, крім російських окупантів, коли писав, що «над дітьми козацькими поганці панують».

З чужого остогидлого Петербургу Шевченко на поч. 40-х р.р. рвався на Україну. В листі до Тарнавського він каже: «Я... не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болоту та згадюю нашу Україну. Ох, якби то можна було мені приїхати до солов'я» (О. Кониський, Т. Шевченко — Грушівський, Львів, 1898, с. 118). І справді, весною 1843 року йому таки вдалося вирватися на Україну, де він пробув мало не рік і де багато пережив та відчув, побачивши свою безталанну батьківщину не в рожевому вже тумані дитячих спогадів, а розглядаючись допитливими очима зрілого мужа. Свою поїздку по Україні він перетворює на всебічну студію українського життя: «і в Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був і все плакав, бачачи, як сплюндрувала нашу Україну, катової віри, німота з москалями; бодай вони переказилися». (Там же, с. 123.)

На цей період перебування на Україні припадає в «Кобзарі» лише один твір, «Розрита могила» — і симптоматично, що цей твір перейнятий патосом поетової ненависти до Москви. Є це немов узагальнення цілости поетових вражень від подорожей по Україні, від зіткнення з живою дійсністю.

Поет немов став на розмову зі своєю матір'ю-Україною, і вона з любов'ю до нього, вірного сина, розповідає йому свої

болі й гіркою іронією сповнені поради дає своїм синам-зрадникам, що покинули її на поталу москалеві:

Степи мої запродані
Жидові, німоті;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває.
Нехай рие, розкопує,
Не своє шукає...
А тим часом перевертні
Нехай підростають,
Та допоможуть москалеві
Господарювати
Та з матері полатану
Сорочку знімати!

Поезія «Розрита могила» постійно вражає найчуйніші струни нашої душі. Цей твір сповнений такої теплої ніжності до сплюндрованої матері-України, стільки в ньому синівської ласки до матері! А на цьому фоні найглибших інтимних порухів чуття як же яскраво відтінено дію не-людів-москалів і запроваджених ними для визиску країни інших чужинців! Коли в творі такого ліричного діапазону й такої глибокої безпосередності знайшла центральне місце тема колоніальної політики Москви — то це знак, що Шевченко до глибини своєї істоти був перейнятий антимосковським наставленням.

Продовженням вражень і думок від першої подорожі по Україні був і «Чигирин», написаний при повороті в Москві, як підсумок баченого і продуманого. Поет сам себе запитує:

За що боролись ми з ляхами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Московські ребра?

Дійсність, що вродилася на політій кров'ю землі, важка і гнітюча:

Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла
І в дупло холодне гадюк напустила.

Однак поет надіється, що його гаряче слово збудить окрадений люд. Може під дією його слова проросте земля «ножами обоюдними». Шевченко приходить до усвідомлення потреби готувати національну революцію. Його не страхає,

що проллється кров. Нехай витече сукровата з «гнилого і трудного» серця. Може тоді запульсує чиста козацька кров. Уже в «Чигирині» сталася велика тайна переламу не лише в світогляді Шевченка, а й в українській духовості нових часів. Замість пасивно-тужливої, розпачливої ненависти до Москви, народжується радісна, опромінена полум'ям майбутніх революційних пожеж, активна антимосковська постава, надхнення візією прийдешньої незалежної України.

В дальшому творчість Шевченка підноситься на шпиль філософської, історіософічної аналізи сучасного, минулого і майбутнього, і в сміливим леті його аналітичної думки чітко окреслюється дико-нелюдська, вараварська роля імперської Росії-Москви на теренах, потоптаних її посіпаками, небезпеки морального характеру, що приносить з собою московське панування і ті моменти моральної натури, плекаючи які, можна подолати московську чуму.

Поема «Сон» («У всякого своя доля») своєю примхливою композицією дає змогу поетові створити синтетичний образ цілої російської імперії. Шевченко тут віддає данину пошани декабристам, — нечисленному елементові внутрі російської нації, що спромігся протиставитися російському деспотизмові. Шевченко в цей час уже на всі суспільно-історичні явища дивиться з погляду українського патріота. І коли декабризм знайшов у його душі прихильний відгук, то напевно не завдяки централістичним ідеям Пестеля, який лише для Польщі бачив можливість відділення від Росії. В декабристах міг бачити Шевченко «апостолів правди» тому, що на чолі їх стояв і Рилєєв, один із нечисленних серед росіян щирих прихильників вільної України, автор «Войнаровського», «Наливайка», якому навіть по його смерті вважав за потрібне Пушкін протиставитися своєю «Полтавою». Знав Шевченко, що з декабристами зв'язане і ім'я «Товариства з'єднаних слов'ян», радикально-революційного гурту, що пляни повалення царату пов'язував із шуканням форм національно-державного самоозначення для України.

Поза декабристами, загноєними на каторгу, миколаївська Росія — велика касарня. Поетова сатира на державну систему імперії така ж влучна, як карикатури на миколаївську дійсність француза Г. Доре. Поза тим, хоч цілість Росії охоплена поемою, українська тема тут також переважає. Поет, бачачи з пташиного льоту страхіття кріпаччини, відривається від них, летить у безвість, щоб, кінець-кінцем, опинитися в Петербурзі, віч на віч із «землячком».

І поет не шкодує кількох яскравих мазків фарб зі своєї мистецької палітри, щоб різко зобразити огидність явища

національного ренегатства. До Шевченка в українській літературі ренегатство розглядалось, як «преуспяние в карьере» (згадаймо хоч би й рядки Котляревського в «Москалі-Чарівнику» про успіхи «наших» у самій столиці); тепер воно стало об'єктом сатири.

Перед миколаївською імперією виставляє свій страшний рахунок не лише українська сучасна поетові дійсність, але й моторошна минушість. Тіні українських мучеників, що на їхніх кістках виріс Петербург, блукають серед нічної моторошної тиші столиці, їхні зойки і голос закатованого гетьмана Полуботка волають про помсту. Петербург — цитаделя імперії — місто кошмарів, примар і тіней. Воно на болоті. Воно приречене, як і його імперія. Це відчув геніяльно ще Пушкін у своєму «Мідному Вершнику» і в жахові відвернувся від майбутнього, що відкривалося його зорові. Шевченко, навпаки, з надією і оптимізмом вдивляється в те «диво», яке знаменує йому майбутній кінець імперії, він з радісного зачудовання сміється і тим обриває свій сон.

Советське шевченкознавство, намагаючися довести, що націоналізм — щось наносне і штучне в поетовій творчості, вказувало, що образ Полуботка нав'яний «Історією Русів» і не є відповідний до історичної правди.

Бідна історична правда, коли на сторожі її стають такі «ревнителі!»

Шевченків Полуботок, дійсно, має на собі нашарування легендарності. Але ця легендарність сама є витвором народнього антимосковського духу, що з нього черпав своє поетичне надхнення автор «Історії Русів». Ця книга була поширена не лише в колах української інтелігенції, вона ходила й серед тої частини простолюддя, яка піднімалася бодай до елементарної грамотности. О. Кониський згадує, що вже аж 1859 року він бачив «Історію Русів» в переписаній від руки копії у **столяра** Грицька Гавриленка в Полтаві (Кониськ., с. 97).

Отже, ще і ще раз той самий висновок: Шевченкова антимосковська постава корінилася не у «впливах дворянської націоналістичної романтики», а виходила саме з народніх джерел.

Було б великою помилкою думати, що Шевченко **лише** **переймав** з народніх джерел антимосковські настрої. Справа стояла інакше. Переймаючи і конденсуючи ці настрої, він надавав їм перспективности, пов'язував з цілістю свого світогляду. Аморфній думці народньої пісні надавав гостроти, змістової виразности.

Порівнюючи Козаччину з новими часами необмеженого московського панування, народня свідомість констатувала:

«Славне було Запорожжя всіма сторонами,
А тепера нельзя прожити та за москалями.»

(Цит. за Ф. Колессою, Фолькл. елемент в поезії Т. Шевченка, К-Л, 1939, с. 70.)

В поемі «Невольник» є місце, що нагадує ці рядки. Але там цю думку подано яскравіше, експресивніше:

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали!...
А москалі і світ Божий
В пута закували.

Це сказано не лише на підставі народнього відчуття, але й на підставі знання історичних фактів. Тут промовляла до поета і кров українських дітей, вирізаних російським військом у Батурині, і пограбування «православним воинством» церков Божих за те, що вони «мазепинські». Висновок поета настільки неблаганно прямолінійний, що російський перекладач «Невольника» сов. поет Асеев вирішив удатися тут до цілковитого фалшування думки й образу поета. Вищенаведені рядки в «перекладі» Асеева звучать:

Шляхта была и все взяла,
Кровь повыпивала!
А царица даже воздух
В цепи заковала.

(Т. Шевченко. Собр. соч. в пяти томах. Москва 1949, т. I, с. 278).

1843—1845 р.р. були для Шевченка роками остаточного духового визрівання. В цей час визріло до кінця і залишилося незмінним на протязі всього його життя ставлення до Москви. Як колишній кріпак, Шевченко міг глибше, ніж наші діячі-поміщики, усвідомити всю глибину того нещастя, яку принесло Україні московське панування. Знищення решток державного устрою Гетьманщини лучилося із остаточним впровадженням і зміцненням кріпацтва. Національне поневолення оберталося своїм соціальним боком до селянства, козацтва і найбільше йому давалося взнаки, тоді як переважна частина українського панства знайшла собі місце в нових життєвих обставинах, кинулася в погоню за чинами, маєтками, швидко засвоювала все те найгірше, що створила ментальність російського кріпосника. Дух скаженої казанської Салтичихи, що витонченими муками катувала своїх селян, запанував і на Україні.

Соціальна реакційність українського панства тих часів викликала у поета вогненні інвективи проти кріпосництва й усіляких його носіїв, незалежно від національності. Та однак стремів він в українському панстві розбудити почуття національного етосу своїм чудовим «Посланиєм», яке в пробудженні сумління серед українських зрусифікованих провідних елементів суспільності відіграло визначну роль на протязі ряду дальших десятиліть.

Під час подорожі по Україні Шевченко був модний скрізь у панських салонах. Але він чув себе там дедалі самотнішим. Не можна сказати, щоб самі лише «собачники-кріпосники» оточували поета, траплялись на його шляху й чулі розумні люди. Але все таки вони були малими і духово бідними супроти нього. І не лише соціальний радикалізм поета був для них чужий, чужою була й широочнь та сміливість національно-визвольних ідеалів Шевченка.

В патріотизмі українських дідичів справді багато було плаского залюблення в самому но етнографізм, ідеалізації мальовничого й нереального образу колишньої Гетьманщини, а протиставлення московщині здебільшого не підносилося вище від рівню народньої свідомості, практично ж, пристосуванням до русифікаційного курсу уряду українські дворяни ставили себе під оглядом національним на нижчий ступінь, аніж селянство, яке все таки з великою стихійною силою протистояло русифікаційним тенденціям і на яке в тих часах русифікація не мала ще ніякого впливу.

Серед українського панства Шевченко в своєму національному антимосковському радикалізмі чувся самотним. Ніхто з його сучасників не піднісвся до верхівель його полум'яного антимосковського революціонізму.

Духова суголосність на ґрунті козацької романтики, з освіченим українським панством, виявилася уявною. Поетова романитка вела його до прямого зіткнення з Москвою, вела на шлях державницького подвижництва, поміщицька романтика залишилася безсилим чайним скиглінням при дорозі. І знаменита Шевченкова поезія «Три літа» відбиває самотність поета не лише в соціальних, а і в національних ідеалах в цілому.

Що хочете,
Те й робіте —
Чи голосно зневажайте
Чи нишком хваліте
Мої думи, — однаково,
Не вернуться знову
Мої літа молодії,
Веселе слово,

Не вернеться!... І я серцем
До вас не вернуся,
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся.
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?

Так, Шевченко був самотній. Як у пустелі. Його думка ширяла в такому сміливому леті, що навіть найрозумнішим, найосвіченішим його друзям, як от Костомарову, вона немов «розбирала завісу», відкривала заховані процеси життя, і від цього їм ставало не лише «солодко», а й «страшно». На цім шпилі своєї геніяльної самотності стоїть Шевченко в своєму «Великому Льохові», через який снує золоті нитки свого впливу на українське майбутнє. «Великий Льох» — Шевченкова історіософічна синтеза. Написана ця річ в пляні іреальному й поза наявними в ту пору літературними стилями. Це е той «шевченкізм», що перші натяки на нього можна було знайти в «Катерині», що широко розгорнувся в «Сні», через прийоми іреальності убгавши в себе величезний значущий зміст, перейнятий національною революційністю, і через наскрізь умовну форму містерії цей «шевченкізм» виявляє себе у «Великому Льохові». Ця поема — шаленство форми, бездоганно чистої, філігранно витонченої, кожна найменша деталь геніяльно достосована до загального пляну іреальності. Тут «мужик» Шевченко, дійсно, дивиться, вперед відсуваючи низку десятиліть набік, розсуває, мов завісу, ті літературні стилі європейської літератури, що ще мають прийти, і стає перед нами більш сучасний і більш позачасовий, як Метерлінк. В цій формі геніяльність архітектоніки твору впливає з підкреслення жанру містерії, Середньовічне театральне дійство містерії не повинно було мати більше трьох дієвих осіб. І у Шевченка все збудоване на тріяді, яка пронизує твір: три душі, три ворони, три лірники, три зміни дієвих осіб (четверта — поза містерією, немов вихід у світ реальний з потойбічного) три пори доби, в яких відбувається дія (вечір, ніч, ранок), три зворотні моменти української історії (Переяслав, Полтава, скасування Гетьманщини), три пори дівочого віку білих пташок — душ (дівчина на віддані, неповнолітня і немовля), тут, коли хочете, навіть три зорові контрасти: білі душі, чорні ворони, прозаїчно сірі лірники. Це повне зсунення з площини реальності, широке підкреслення умовності. І саме цей «формалізм» Шевченка дає йому величезні можливості ідейної місткості для твору і широку скалю чуттів. Та сила ворожості

Шевченка до Москви, яку ми відчуваємо в поемі, впливає не з окремого того чи іншого життєвого враження, вона є виразом історичної конечности. Тільки відірвавшись від безсилої емпірики поодинокого факту, можна схопити сутність безконечного ряду фактів. Це Шевченко і робив, показуючи в містерії символічні образи душ, ворон і лірників, і розкриваючи через їхні діалоги зміст українського історичного минулого, сучасного й майбутнього. Шевченкова символіка не є символізмом, вона є шевченкізмом. Вона не є до кінця іраціональна. Шевченкова іраціональність — це спосіб відірвання факту від його буденної пласкості, розкриття сутности фактів, їх історичної значенности з аспекту тривалого й суцільного історичного процесу.

Чорні ворони — це чорні душі історії України, Польщі, Москви. Це ті руїні сили, що постійно підгризають силу і пружність народу, що викидають його в безодню нещастя.

Але українська чорна ворона найсильніша. Вона вже тоді «шинкувала та кров розливала», коли її московська і польська посестри ще й не народилася.

Кожна з трьох ворон національно характеристична. Українську ворону характеризує дух свідомого зрадництва, скажений цинізм зрадництва, який у крові топить усе, що йому протиставиться. Образом української ворони засвідчує поет, що національна поразка України обумовлена передусім внутрішніми національними причинами. Але Україна все таки неподоланна:

Та й живучі ж, проклятуці! —

вигукує ворона.

Чорні душі сусідів допомагають їй нищити Україну. Особливо досконала московська ворона, що про її дію з подивом висловлюється українська:

І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють!
От-от надрукують:
«По милості Божій
І ви — наші, і все — наше,
І гоже й не гоже!»

Ворог перемагає не тільки тому, що є свідомі зрадники, а ще й тому, що немає в українському народі до північного напасника такої загальної палючої ненависти, що пронизувала б і підсвідому сферу кожної української людини. Несвідоме сприяння здійсненню політики поневолення України є таким великим гріхом, за який душі померлих не знахо-

дять дороги ні до пекла, ні до раю і безконечно митарствують по світу: лише коли з Великого Льоху вийде переможна воля України, коли москаль все позабирає, коли сповниться чаша терпіння народнього і прийде над ворогами страшний суд, тоді душі несвідомих зрадниць дістануться до раю.

Навіть несвідома поміч Москві в її поневолюванні України є таким же важким злочином, як і вбивство рідної матері. Так, як Марко Проклятий, за народнім повір'ям, блукає неприкаяний по світу, носячи з собою голову матері в мішку, так митарствують і грішні душі за те, що одна перейшла дорогу з повними відрами (накликання удачі) Богданові, коли той їхав присягати Москві в Переяслав, друга — напоїла коня цареві Петрові, коли той вертався після перемоги з-під Полтави. Третя душа навіть на митарства не потрапила, за її душу не борються між собою янголи й чорти, вона ближча, ніж інші душі до пекла, бо вона в своєму приязному ставленні до ворога виявила проблиск свідомости, приязним усміхом немовляти усміхнулася до «голодної вовчиці» Катерини II, коли цариця подорожувала на золотій галері Дніпром. Доля трьох душ трагічна. Трагізм у вчиненні страшного, безмірно важкого злочину сприяння ворогові, вдіяного несвідомо, отже, невинно. Цю невинність і чистоту в істоті душ характеризує те, що вони втілені в образ білих пташок.

Атмосфера таємничности, містерійности повсюдно розлита в перших двох частинах поеми (діялог душ, а потім розмова ворон). Над Чигирином, в нічному небі, мітла простяглася, земля трясеться над Дніпром і Тясмином, стогне Чигиринська гора. Природа заговорила своєю таємно-величною мовою так само, як тоді, коли народжувався й умирав Ісус Христос. Бо й тепер родиться великий визвольник українського народу, появи якого з нетерпінням чекають грішні душі і до знищення якого добирають способів усі три ворони. Це народжується нового гатунку українська людина, якій припаде завдання врятувати Україну з рабства. З розмови ворон довідуємося, що цього лицаря Івана ні підкупити золотом, ні скрутити царевими чинами, ні залякати всіма муками світу цього не можна буде. Це він розпустить «правду й волю по всій Україні».

І лише московська ворона знає один найвлучніший спосіб проти Івана-визвольника.

Поки сліпі люди,
Треба його поховати,
А то лихо буде!

Отже, відмежувати від народу і здушити лютим терором.

Але не самий лише Іван-визвольник народжується. З ним і його брат-близнюк. Цей помагатиме в усьому тільки чорним духам і стане на запеклу боротьбу проти свого лицаря-брата. Уже й зараз диво народження двох братів сколихує всім світом; сміється і ридає вся Україна, і регочеться навісна мати, «що Іванами обох будуть звати». В цьому місці поеми надзвичайна глибина прозирання поетового крізь непроглядний туман майбутнього. Шевченко геніяльно відчуває початок історичного повороту в розвитку українських національних аспірацій. Одночасно свідомий він і рівнобіжного формування ідеології ренегатства, отих сьогоднішніх землячків Диких і Коротченків, вчорашніх Виталіїв Шульгиних і Затонських, що з ними зводиме українство смертельний бій. Тема боротьби братів, двох Іванів, геніяльно передхоплена Шевченком, стала конкретною трагічною реальністю в революційній боротьбі 1917—1920 р.р., а разом з тим і одною з популярних тем української літератури. Тичина, Хвильовий, Яновський та інші постійно верталися до символіки боротьби братів, з яких один боровся за волю України.

За поемою, народжений Іван, майбутній новий Гонта виросте колись, розпростається на весь свій велитенський зріст, і тоді «потече сторіками кров у сине море», як висловився поет на півтора місяці пізніше. А до того глухо на Україні. Лише могили розкопує ворог, шукаючи найбільшого скарбу України. А того й не збагне, що найбільший скарб — це воля, і якби її розкопати, то «не плакали б діти, мати б не ридала».

Як боляче відчував поет затурканість, обмеженість своїх земляків, посполитого люду! Героїчна доба гордої нескореності народніх мас, доба Гетьманщини, відійшла в минуле, і тільки відгомони її ще лунають. Поет відчував покликання відродити в народі його недавні традиції і революційну поставу. Він започатковував нову героїчну добу. А покищо його лірники символічно — «один кривий, другий сліпий, а третій горбатий». Вони криві, горбаті, сліпі духом. Вони, мов хробаки, плазують у мізероті буденщини, не здібні нічого в ній збагнути. Старі козацькі пісні й думи не будять уже в них глибоких почуттів. Їм властива ненависть і до панства, і до москалів, але ця ненависть не творча, вона не запліднена позитивним ідеалом, без історичної перспективи, тому в ній немає глузду. Тому й репліки лірників, стосовні до москалів та панства, підкреслено безглузді. Великі степові «фігури», з яких колись давалося від запорожців населенню України

сигнали про наближення татарських наїзників, викликають тепер у лірників лише тупі здогади, крізь які проглядає затуркано забобонна, безкрила, нереволуційна ненависть так до пана, як і до москаля. Може на тих «фігурах» примусять сидіти:

Може ще нестись заставлять,
Москаля плодити? —

або:

Ото потоп буде.
Пани туди повилазять
Та дивитись будуть,
Як мужики тонутимуть.

Проте почуття меншовартости підказує, що москаль або німець знайде спосіб використати й ці незрозуміло для чого постовлені фігури. Може туди «посадить москалика або німця, а москаль та німець і там знайдуть хлібець».

Розділ «Три лірники» й фінал поеми підкреслено натуралістичні в протилежність містерійному дійству двох попередніх частин. Цим оголено прозу безвідрадної, безславної сьогоднішньої дійсності. Однак закінчується поема багатомовним оптимістичним натяком на те, що світ містерійного чуда визволеної з льоху волі України ще прийде*).

В безпосередній хронологічній близькості щодо написання поруч «Великого Льоху» стоїть «Кавказ», і ця поема треба розглядати як продовження Шевченкової концепції анти-московської боротьби. Як величчя ораторія звучить ця поема. Знов, як у «Сні», «Великому Льохові» широкий синтетичний засяг; вся суть російської царської політики проти народів Кавказу відбилася в поемі. З незвичайною силою протиставлено два світи в своєму гострому контрасті. Світ російського імперіялізму і світ великих лицарів, борців за волю свого краю. З великою проникливістю в суть явищ характеризує Шевченко антилюдяну природу російської імперськості з усіма її основними атрибутами. Російська імперія для нього новітній розпутний Вавилон (про Вавилон не випадкова є згадка на початку «Гайдамаків»), що для нього вже пишуться вогненні слова: «мене-текель-фарес». Надзвичайна мистецька сила й ідейна сміливість твору полягає в тому, що поет перемістив пляни показу дійсності всупереч утертим уявам. «Цивілізована», «християнська» Росія пока-

*) В своєму трактуванні поеми «Великий Льох» деякі думки запозичуємо у проф. В. Сімовича (див. його передмову до окр. вид. «Великого льоху», Відень, 1915).

зана як країна дикости й витончено-цинічної антилюдяности; «дикі» ж кавказькі народи оповиті романтикою найвищого прометеївського прагнення до ідеалу людяности. Кавказ поема політична, але її значення не в окреслюванні якихось конкретних можливостей політичної дії, а в створенні зовсім нового етичного підґрунтя для прийдешніх поколінь політичних борців. І тут Шевченко для свого часу був «не сучасним», бо він бачив далеко вперед і намічав перспективи для прийдешньої епохи. Тут найвлучнішим є означення його саме як «пророка».

Проте є тут і елемент політично конкретного:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

Це сказано у відношенні і до України, і до Кавказу. Передбачено спільну майбутню боротьбу проти загарбника.

В світлі такого сприймання дійсності і прийдешності якою трагічною є доля українця-воєнка, що йде «у різницю москалеві», безсилою протидіяти своїй жорстокій долі, як от сталося це з Яковом де Бальменом, другом Шевченка:

І тебе забрали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, — не чорну, довелось запить
З московської чаші московську отруту.

«III отделение его величества канцелярии» не помилилось, коли вважало, що Шевченко був куди серйознішим ворогом Росії, ніж всі інші заарештовані в справі Кирило-методіївського братства. В доповіді цареві граф Орлов з ген. Дубельтом писали:

«Шевченко поміж своїх приятелів придбав собі славу знаменитого письменника українського. Тим то вірші його двічі шкідливі й небезпечні. З любленими віршами можна було на Україні поширитися думкам — про ніби бутне раювання часів гетьманщини; про щастя вернутися до тих часів і про можливість Україні існувати окремою самостійною державою» (Кониський. Т. Шевченко-Грушівський. Л., 1898, с. 240—241).

Большевицьке літературознавство на різні лади, але постійно твердить про нібито відхід Шевченка від ідей націоналізму в міру духового визрівання поета. Цей погляд наскрізь фалшивий і не потверджується ніякими даними. Навпаки, творчість поета, не говорячи вже про численні факти з його біографії, свідчить за цілком протилежне. Його любов до України в часах безвідрадного заслання виростає в найсвятіше, найпалкіше почуття, що в своєму пристрас-

ному пориві цілком відсуває набік важке особисте нещастя і тим степенується до нечуваної сили ліризму.

В парі з цим і антимосковська постава поета виявляється яскраво так у період його заслання, як і після повернення з нього. Саме в періоді заслання Шевченко широко виявив своє ставлення до мазепинства в поемах «Іржавець» і «Чернець». Поет не вступає в дискусії з тими, що анатемують Мазепу. Для дискусії немає ґрунту. Хіба дискутують з моральними потворами, з виродками роду людського? Для них — тільки презирство й зневага. Поетова муза звертається лицем до тих, які несли на собі тяжкий хрест боротьби проти Москви.

Німбом містичного сяєва святости оточені їхні вчинки, змаги, страждання. Разом з ними, із запорожцями славного кошового Гордієнка, плаче Мати Божа, ронить ревні сльози, мов за своїм Сином, і сльози ті божественні печуть ката, побивають Петра «на наглій дорозі»: зняряддям її святої волі стають бусурмани-турки, що змушують «християнина» Петра підписати соромний мир (облога на р. Прут).

Концепція успішної боротьби проти Москви оформляється далі через поему «Іржавець», через вказання тих історичних помилок, припускаючися яких, ніколи не можна досягнути перемоги.

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січі
Веде своїх недобитків
Та плаче, ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати?
Ой, пожали б, якби були
Одностаєне стали (підкр. наше, Ю. Б.),
Та з Фастовським полковником
Гетьмана едали.

Полтавська катастрофа сталася тому, що

През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали, —

як узагальнював історичний досвід доби Руїни сам Мазепа в своїй пісні, не підозріваючи ще тоді, коли її складав, що ця «незгода» буде фатально мститися в історії України і насамперед завершить трагічно його гетьманування.

В «Іржавці» поет вказує, за якої умови можлива перемога над найбільшим історичним національним ворогом. Це не випадково кинене слово.

Ще пишучи свою поему «Гайдамаки», оспівуючи перші успіхи Коліївщини, поет задумувався над причинами початкового успіху повстання. Не міг не задумуватися, бо вже і тоді стояв у двобої з могутнім колосом — новим Вавилоном. Народня поезія неясно натякала йому на причини того успіху:

Ой, у городі Батурині дзвони задзвонили,
То козаки гайдамаки у раді радили,
Ой, у раді радили, як на Польщу стати,
Да на раді присудили **Україну єднати**

(підкреслення тут і далі наше, Ю. В.).

Слово-ключ, здається, було знайдене. Секрет успіхів у боротьбі проти Польщі, коли та боротьба була успішна, лежав у єднанні. І Шевченко цю істину висловлює в «Гайдамаках» ясніше, ніж вона висловлена в народній пісні:

Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєдналися, —
Дожидають великого свята

І коли Шевченко писав своє знамените «До мертвих і живих і ненароджених» . . . , то це не був якийсь безпредметний скороминущий суб'єктивний, ідеалістичний порив. Це вже було історіософічне, проникнене витання над віками, гнівна картина національної ганьби плазування перед Москвою й Польщею нашої шляхти, яка, зневаживши закон національної єдності, ширяє в емпіреях далекосяглих наймодніших теорій, перейнятих на чужині, ідеалізує українську минувшину, а в дійсності відірвалася від рідного корня і готує для себе і своїх дітей криваву помсту з боку «братів незрячих гречкосіїв». Примара майбутньої соціальної ворохобні, невиразні контури майбутньої далекої большевицької революції тривожать поета, наділеного геніяльно пророчим даром передбачення. І єдиний рятунок від цієї небезпеки — національне єднання, яке в «Посланії» висловлене категоричною формою морального наказу.

Таким чином поема «Іржавець», як історичний приклад невдачі, обумовленої роз'єднаністю сил, лежить на основній лінії Шевченкової позитивної концепційності в боротьбі з Москвою.

В повісті «Прогулька із задоволенням і не без моралі» знаходимо такий цікавий вислів Шевченка про революції на Україні:

«. . . в цьому відношенні мої покійні земляки ні трохи не поступалися жодній європейській нації, а в 1768 році Бартоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію переважили. Однак, чим вони різнилися від європейців: у них всі ці

криваві трагедії були справою всієї нації

і ніколи не відбувались з волі одного якогось пройдисвіта, на кшталт Катерини Медічі, що допускали не раз у себе західні ліберали» (перекладаю за кн. Т. Шевченко, Собр. соч. в 5 томах, Москва, 1949, т. IV, с. 275).

Повість «Прогулька . . . » остаточно викінчена в 1858 році. Отже, смішно було б думати, що наголошування національної єдності в національно-визвольній боротьбі українського народу було для Шевченка «проминулим настроєм». Навпаки, це була істотність його розуміння національних успіхів у боротьбі з ворогами, саме тут він бачив перевагу української історії над історіями інших народів.

Советські фалшивники, говорячи про дружбу Шевченка і Чернишевського, посилаються на слова останнього: «Малоруському селянинові не було б ані трохи («ні на волос») легше, якби всі пани в Малоросії були малороси, навпаки, було б малоросові тяжче від цього, як свідчив нам Шевченко.» І далі Чернишевський, користаючися авторитетом Шевченка, картає галицький помірковано-народовецький на той час журнал «Слово» за обстоювання ним ідеї внутрі-національної солідарності.

Оце «як свідчив нам Шевченко» приймають за доказ нібито особистої дружби Шевченка і Чернишевського. Насправді ж Шевченко, який вважав національну єдність підставою історичних успіхів української нації в минулому й майбутньому, ніколи не міг обстоювати ідеї клясового протиставлення і розпалювання клясової боротьби. Таким чином **єдиний** нібито доказ безпосередніх інтимних стосунків між Шевченком і Чернишевським є фантастичним. Легко було Чернишевському посилатися на безпосереднє свідчення Шевченка, коли поет уже лежав у могилі і не міг заперечити наклепу.

Нехай вибачить нам читач, що довелося тут дещо відхилитися від хронологічного розгляду поезій Шевченкових. Без такого відхилення дуже важлива ідея поеми «Іржавець» залишалася б неясною. Докладнішому висвітленню теми «Шевченко і Чернишевський» ми ще приділимо увагу далі, а покищо звернімося до хронологічно дальшого антимосковського твору в «Кобзарі» — до «Ченця».

Контраст розгульного прощання Семена Палія зі світом перед постриженням у монахи для того і розгорнений, щоб підкреслити важку душевну драму, яку переживає чернець у келії:

І тихнуть Божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.

Мов сова, мов втілення самої розважної мудрости, зазирає гетьман Мазепа в очі «лихом недобитому» Палієві, що жив серцем, серцем любив Україну і не збагнув далекоглядних політичних розрахунків мудрого гетьмана, став йому на дорозі. А потім серце завело в чужий табір: палкого патріота Семена Палія поставило під Полтавою на боці Петра, обтяжило безмежним гріхом немічного старця. І саме тому він у самотній келії ридає, журиться і ставить собі питання:

Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?

Остаточний варіант поеми з метою більшої експресії образу Палія подав Шевченко в скороченім вигляді. Ця остання редакція стилево є більше витримана як психологічний малюнок, але редакція попередня дає більше ідейної виразности, і її варто нагадати. Після рядків:

Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю
Перехрестився, чотки взяв
І за Україну молитись
Святий чернець пошкандибав —

поет уже з іронією до «святости» ченця мовить:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота.
На світі все, бач, суєта!

Чернець безсилий збагнути до кінця свою помилку, а збагнувши виправити, віддати всю популярність свого імени для поновної боротьби проти Москви. І тільки в останню хвилину життя розкрилася йому істина в своїй страшній суті, і тому вмер з глибоким стогоном, не дохрестившись навіть.

І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні —
Все Паліївські на Хвастовщині;
В ярах, в болотах лежать гармати;
Нащо? Та й нікому їх доставати.

Захрясли жидом хвастівські гори,
Хвастяни погані на ксьондза орють;
Інколи, інколи ченця згадають,
А де похований? В якому краю? —
Вони не знають, може й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули.

Отак то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмасять.

Шевченко не був фаховим істориком. Але зате був видатним мислителем, обізнаним з багатьма українськими історичними першоджерелами і з фольклорними творами XVII—XVIII століття, з яких деякі напевно до нас не дійшли. Геніяльна інтуїція доповнювала те, чого бракувало, але доповнювала не фантастично, а в суворій згоді з відомим поетові. Сама по собі історія Шевченка цікавила, але ще більше важливим було для нього усвідомлення історичного досвіду як науки для сучасного і потомних поколінь.

Переборення рабського схиляння перед Москвою серед земляків бачив Шевченко як центральне ідейне завдання своєї творчости. Україну поєднав з Москвою Богдан Хмельницький, і тому його образ раз-у-раз присутній у творчості Шевченка. Уже в першій половині XIX стол. тодішня російська історіографія канонізувала Хмельницького як видатного діяча за самий лише акт «приєднання Малоросії». Цей підхід до минулого був настільки офіційно узаконений, освячений суспільною російською опінією, що українські тодішні культурні діячі, історики улягали цьому насвітленню в дуже великій мірі. Разом з цим українство губило моральну точку оперття для свого відродження. Якщо факт «приєднання» України до Москви був кроком найвищої політичної мудрости гетьмана, то і вся дальша політика «зроццвання» України з Москвою є історичною конечністю. Діяльність Хмельницького неминуче мусіла стати об'єктом, навколо якого на ціле століття вироблялась би зброя боротьби двох протилежних таборів: російського шовінізму і українського патріотизму. Шевченко, як ніхто з його сучасників, відчув актуальність оцінки Переяслава. Шевченко схилявся перед Хмельницьким як славним діячем української історії. Придивіться до його картини «Посли з дарами в Чигирині», і ви побачите, що художник із захопленням відобразив державницьку могутність українського суверена, що її відчули й належно оцінили сусідні держави. Але в поетичній творчості Шевченка вся увага поетова сконцентрована на згубності переяславських пактів.

Шевченко розуміє, що Хмельницький, ідучи на угоду, мав лише шляхетну ціль: «Щоб москаль добром і лихом з козаком ділився.» Але чого варті добрі наміри, коли вони простежують дорогу найзгубнішим для народу вчинкам? Історична відповідальність великої особистості перед своїм народом величезна, і горе тому історичному діячеві, що зробить фатальну для нації помилку. Хмельницький не зрадник, але його проклянуть нарівні зі зрадником, і краще б йому на світ не родитися. Шевченко мусів дати цю непримиренно різку оцінку. Це була не так оцінка гетьмана, як гаратання по голові тих землячків, що примирилися з гетьмановим актом «воссоєдинения». Тиміям хвали навколо його «мудрого акту» можна було розвіяти лише голосним прокляттям. І велич Шевченка в тому, що він на це прокляття спромігся.

Тінь нещасливого Переяслава переслідує поета невідступно. Вона є і там, де не згадано ні імені Хмельницького, ні Москви, ні злочасної злуки України з Москвою. Його поезія «Ой, чого ти почорніло» перейнята глибоким ліричним смутком. Зелене поле навколо Берестечка почорніло тільки на час, а козацька воля, що полягла на цім полі, згинула назавжди. Ця поезія не має в собі епічного елемента, який знижував би ліризм. Вона вся немов мінорний музикальний етюд. Вона нагадує нам настроєву поезію початку ХХ століття, в ній лише натяки. Поразка Богдана Хмельницького під Берестечком сіє смуток у віки. Бо ж це не звичайна поразка. Це та переламова історична хвиля, коли Хмельницькому стало ясно, що лише власними силами він польських зазіхань не подолає. І вже відтоді Хмельницький почав задумуватися над питанням альянсу з Москвою. Про це ніяк не сказано безпосередньо в поезії, але без такого трактування ви не збагнете її і не відчуете її глибини її настроєвості.

Шевченко розумів, що Переяслав не був випадком, Переяслав постав з воєнних невдач, з безперспективності політичних зв'язків з іншими сусідами. І все ж таки це не виправдує Хмельницького в очах поета.

Советські літературознавці і тут намагаються завуалювати дійсний стан речей. З приводу «Розритої могили» советський коментатор нотує таке: «У Шевченка не було усталених поглядів на діяльність Богдана Хмельницького. Безперечний вплив на поета, в початковий період його діяльності, деяких націоналістичних істориків» (Т. Шевченко. Собрание сочинений в пяти томах, Москва, 1949, т. I, с. 452). Свідома советська тенденція так і б'є з цього коментаря. Чи 1845 рік, коли поет кинув у «Суботіві», «Розритій могилі»,

«Великому Льохові» свій обвинувальний акт проти Хмельницького, був роком «початкового періоду» творчості? Коментатор збуває мовчанкою той загальнознаний факт, що найсильніша «антибогданівська» поезія Шевченка припадає на кінець його творчості і позначена датою 18 серпня 1859 року. І не під впливами «націоналістичних істориків» з'явилася ця річ з-під пера митця, лише під впливом тої ганебної колоніальної дійсності, яку побачив Тарас Григорович в серпні 1859 року, заїхавши в Переяслав. Побачив поет знеславлені руїни колись гордого полкового міста-красеня, подивився на людей-рабів, нащадків козацьких, і знову його муза промовила гнівне слово, звернене до Богдана. І тут це слово звучить ще гостріше, непримиренніше, як у «ранніх» творах. Тут Хмельницького скупано в калюжі, «в багні свинячім». Вірш «Якби то ти, Богдане п'яний» знаменує найвище напняття Шевченкової боротьби проти офіційної історичної науки, проти московського насильства над Україною. Так само поезія — «Бували війни...» (кінець 1860 р.).

* * *

І тепер треба ще кинути жмут світла на Шевченкову поставу до російської літератури й культурно-мистецького світу.

Не можна заперечити, що Шевченко був у Петербурзі в 1858—1860 р.р. дуже модною фігурою. Це був час, коли зі слов'янофільства і революційно-демократичних настроїв зароджувалося народницьке ідеалізування мужицькості. В Петербурзі стало вважатися добрим тоном натягати на себе селянського покрою сорочку і так з'являтися прилюдно.

Ще коли поет проїжджав через Москву, слов'янофілка Дорохова охрестила його «розумним мужиком». Ця репутація прищепилася, хоч «мужик» залюбки сипав у розмовах цитатами з Байрона і Шекспіра, не ухилявся від філософських дискусій і кохався в музиці Моцарта й Бетговена.

Неотесаним малограмотним мужичком хотіли його бачити у себе всі і вся, як цікавий експонат з «народу», того народу, перед яким починали схилитися, як перед якоюсь містичною загадкою. Поетову мовчазність в цьому суспільстві приймали за примітивність. Можливо, що він і став би в ролі божка столичного світу, якби його внутрішні вартості не відштовхували від нього. Насамперед йому не могли простити його національно-українських позицій. Коли російських письменників — Я. Полонського і І. Тургенева запрошено подати свої спогади до празького видання «Кобзаря», то навіть і

перед лицем українських читачів ці чільні діячі тодішньої російської літератури не спромоглися заховати своєї ворожості до поета. Але їхні спогади цікаві тим, що засвідчують Шевченкову відокремленість серед росіян, які його оточували.

«Шевченко, як мені здається, не був ні балакуном, ні веселим співрозмовником. Розумний від природи, він разом з тим не був ні вчений, ні начитаний: він жив стремліннями і тим козацьким духом, котрий надихав його. У хвилини сильного душевного хвилювання він міг би відштовхнути будь-якого чепуруна дикими виявами своєї пристрасної ненависти до всього того, що зіпсувало життя йому» — зазначає Я. Полонський (Шевченко, Кобзар, Прага 1876, т. I, с. X).

Те саме стверджує і Тургенев. Ще в сімдесятих роках почуття досади не залишає мемуариста перед лицем того факту, що Шевченко розгадав дійсну вартісність фальшивої привітності до нього російських літераторів і спромігся відмежувати себе від них належною дистанцією:

«Нам, тодішнім літератам, добре було відомо, яка лиха доля тяжила над цим чоловіком; талант його приваблював нас своєю оригінальністю й силою, хоч навряд чи хтось із нас визнавав за ним те величезне, мало не світове значення, якого без застереження надавали йому малороси, що жили в Петербурзі; ми прийняли його з дружньою участю, із широкою привітністю. Зі свого боку він тримав себе обережно, майже ніколи не висловлювався, ні з ким не зблизився цілком: все немов бочком прошивався» (там же, с. IV—V).

Останній петербурзький період життя Шевченка характеристичний тим, що автор «Кобзаря» не з російським світом скріплював свої зв'язки, а розгортав найтіснішу співпрацю саме з українською петербурзькою колонією, яка тоді вже була значною. Про це категорично свідчить художник Мікешин, в ті роки ще молодий чоловік, якого приставлено було до Шевченка в провідники по численних вітальнях і сальонах Петербургу.

«Признаюся, — писав він, — непоказна роля дісталася на мою долю у відносинах з Тарасом Григоровичем, але й тою дозою приязни, котру він виявив до мене, я внутрішньо пишався. Його пошану мені, двадцятьлітньому юнакові, здобути було рано; любови ж... але вся його пристрасна й могутня любов до того була зосереджена на своїй рідній Україні, що, мені здається, в його гарячому серці й не залишалось більше ні до чого любовного запасу, а якщо і залишалось, то він дбайливо зберігав його для своїх же українських богів» (там же, т. II, с. XIII).

Ця однодушність мемуаристів, які наголошують такими пластичними образами відмежованість Шевченка від російського петербурзького громадянства, чогось таки варта.

Поет у роках 1858—1860 продовжував жити у сфері своїх національних інтересів і завдань. Найвищою радістю були

для нього визнання і моральна підтримка з боку земляків; вже на порозі смерті, важко хворий, він, одержавши привіт від української полтавської громади, радіє, мов дитина.

Та живучи на чужині, неможливо і не доцільно було цілком відмежовуватися від чужинного оточення. І Шевченко з тактом і вмінням орієнтувався в столичному життєвому вирі, умів пізнавати своїх заїлих національних ворогів і просто підлих та нікчемних людей і вирізняв у строкатому російському оточенні людей, вартих уваги і дружби.

До таких щирих друзів поета належали граф Федір Петрович Толстой і його дружина Настася Іванівна. Толстой з дружиною зробили поетові величезну прислугу. Завдяки їхнім клопотам вдалося Шевченкові звільнитися із заслання. І це зв'язало поета з родиною Толстих почуттям глибокої вдячності і відданості. Настасю Іванівну Шевченко в своїй уму «Журналі» називає «святою заступницею».

Дуже прихильним було ставлення Шевченка до російського художника Л. Жемчужнікова, якого можна б назвати «білою вороною» в російському суспільстві. Річ в тому, що Л. Жемчужніков справді глибоко симпатизував українському відродженню і навіть особисто брав участь в українським культурним життям.

Його розповіді й нотатки стали підставою для вміщеної в II томі «Записок о Южной Руси» праці «Сказки и сказочники».

В цих «етнографічних матеріалах» високо піднесено українську казку над російською. Такий підхід викликає згідну критику «Сказок и сказочников» з боку Пипіна на сторінках редактованого Чернишевським «Современника» (Н. Петров. Очерки истории укр. литературы XIX ст., К., 1884, с. 281—283). Жемчужніков кохався в українській старовині й національно-етнографічних відмінностях українського народу. Це яскраво позначилося на альбомі його малюнків «Живописная Украина». На художника за цей альбом знов накинувся «Современник». Критик Ф. Хартахай уципливо запитує: чи не пора, мовляв, перейти до глибшого вивчення життя? «Пора нам, — пише він, — перестати... захоплюватися пастушками, отарою овечок, чумацькою шапкою, якоюсь наміткою, або голов'яним покриттям...» (Цитую за кн. «Русско-укр. лит. связи», Москва, 1951, с. 141—142).

У ставленні до Жемчужнікова Шевченко зайняв позицію прямо протилежну «Современникові» Чернишевського.

З глибокою теплотою і захопленням відгукується він на матеріяли Жемчужнікова, уміщені в «Записках о Южной Руси». В «Журналі» знаходимо такі рядки:

«Який милий оригінал має бути цей п. Жемчужников. Як би я був щасливий побачити людину, що так щиро, нелицемерно полюбила мою рідну мову і мою прекрасну бідну батьківщину.»

Пізніше Шевченко здружився з Л. Жемчужниковим.

Для Шевченка Жемчужников був «оригінал». Цим підкреслено, що російський художник є винятком. Чи знайдуться в російському суспільстві ще такі оригінали, що зовсім нелицемерно співчували б поневоленій Україні? Поет уперто шукає їх, інколи впадає у оптимізм щодо тої чи іншої особи, щоб незабаром, пізнавши ту особу глибше, розчаруватися. Такі даремні шукання були у нього серед слов'янофілів.

«Все сімейство Аксакових, — нотує він у «Журналі», — неудаємо сердечно співчуває Україні, її пісням і взагалі її поезії.»

Він навіть переписав собі в «Журналі» російсько-місяничну поезію слов'янофіла Хом'якова. Ця річ могла подобатися нашому поетові тим, що в ній звучали надзвичайно різкі ноти критики офіційної і неофіційної російщини. Хом'яков, вірячи у вибранництво Росії, звертається до неї зі словами:

«Но помни: быть орудьем Бога
Земным созданиям тяжело,
Своих рабов он судит строго,
А на тебе, увь, так много
Грехов ужасных налегло!»

*

В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лени гнусной и позорной
И всякой мерзости полна.

*

С душой коленапреклоненной
С главой, лежащею в пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совести растленной
Елеем плача исцели.

Стаття Хом'якова «З приводу малоросійських проповідей» (священника Гречулевича), де видатний слов'янофіл став на точку зору доцільності вживання у проповідях на Україні української мови, напевно була відома Шевченкові.

Однак такі слов'янофіли, як Хом'яков, лише залишилися до українського табору. В істоті своїй вони залишалися ультраімперіялістами і мріяли не тільки про збереження імперіялістичних здобутків Росії, а й про панування Москви над усім світом. Це скоро збагнув Шевченко. В своїй сати-

ричній поезії «На смерть Григорія, митрополита петербурзького» він висміює і Хом'якова «Руси ревнителя, Москви — отечества любителя», і всю слов'янофільську реакційно-біснувату зграю навколо московсько-православної «Русской Беседы».

Стоячи в тісному контакті з польськими революційно-настроєними колами, Шевченко через них міг докладно довідатися про симпатії Герцена до поляків і навіть до українців, і це одна з причин, чому Шевченко так тепло згадує на сторінках «Журналу» про цього російського вигнанця. Без сумніву, Шевченко хотів мати бодай поодиноких союзників у російському таборі для укарїнських національно-визвольних аспірацій. Боротьба за національну свободу була для Шевченка водночас і боротьбою проти ладу кріпацтва, всіх кріпосницьких пережитків, які гнобили Україну. Його симпатії до Герцена пояснюються також тим, що в редакторі «Колокола» він бачить чесного і послідовного ворога російського кріпосництва. Соціяльні сатиричні мотиви у творчості Салтикова-Щедріна викликають у Шевченка також слова захоплення російським сатириком.

Взагалі в російській літературі Шевченко оцінює позитивно тільки те, що справді заслуговує на таку оцінку. Його око об'єктивного спостережника і тонкого цінителя справжнього мистецтва схоплює тіні й там, де їх не помічають самозакохані росіяни. Ось його відгук на «Дохідне місце», твір найвизначнішого клясика російської драматургії Островського:

«Прочитав комедію «Дохідне місце». Не вподобалась. Багато зайвого, яке нічого не говорить, і взагалі незграбно; особливо жінки не натуральні» (Шевченко. Собр. соч., М. 1949, т. V, с. 180).

Перші літературні кроки графа Л. Толстого не здобули також у Шевченка симпатії: на його «Записки маркера» він реагує фразою: «Підроблена простота цього оповідання занадто очевидна» (там же, с. 182). З цілковитою рішучістю дає свою неприхильну оцінку поезії Некрасова.

Відчуваючи мистецький геній Пушкіна, цінуючи його «Сцени із лицарських часів», «Кам'яного гостя», він водночас і ненавидить в особі Пушкіна закоренілого російського імперіяліста. Мікешін у своїх спогадах говорить про це так:

«Сидячи в гостях у Шевченка, я довідався з мови його, що він не любить нашого поета Пушкіна, і не тому, щоб він вважав його поганим поетом, а просто тому, що Пушкін автор поеми «Полтава»: Шевченко дивився на Кочубея не інакше, як на донощика, Пушкін бачив у ньому вірного сподвижника Петра Великого, оклепаного і страченого Мазепою. Марно запевняв я Шевченка, що з своєї точки

погляду Пушкін правий і що він так самісінько щирий, як і Шевченко в своїй ненависті до поляків. Шевченко тим дужче лаяв Пушкіна, чим палкіше захищав я його (Т. Шевченко. Кобзар, Прага, 1876, т. II, с. XII).

* * *

Нинішній етап большевицького фальсифікування Шевченка характеристичний тим, що тепер фальсифікатори більше розводяться про Шевченкові зв'язки з російським світом, аніж пишуть про саму його творчість. Зокрема, багато уваги приділяють ці «дослідники» нібито позитивному ставленню російської критики 40—60-х р.р. до нашого поета.

Відношення цієї критики до Шевченка справді надзвичайно цікаве і багатомовне, але советські літературознавці лише замаскують справжній характер українсько-російських літературних стосунків того часу. Замість того, щоб розкрити дійсний стан речей, виконавці волі Кремля стремлять довести тезу про «сталість братньої співдружби двох культур», яка нібито ілюструється й відносинами російської критики до Шевченка.

Тим часом це не має нічого спільного з історичною правдою. Російська літературна критика 30-х — поч. 40-х років дивилася на вияви українського літературного життя, як на останні відгуки непережитого ще сантименту «малоросів» до своєї колись славної давнини. Українська мова розглядалася як говірковий варіант російської.

Російські літературні діячі в уживанні української мови тоді ще не вбачали факту народження нової української літератури і зовсім не припускали, що це є початком національного відродження. Полевой, даючи оцінку комедії Квітки-Основ'яненка «Шельменко, волосний писар», зазначав:

«Не біда, що Шельменко говорить, як малоросіянин-грамотій... У Мольєра особи говорять провансальською говіркою; тим краще, тим природніше» (М. Возняк, Г. Квітка-Основ'яненко. Держ. Вид. Художн. Літератури, К., 1946, с. 24).

Дошевченківська українська література в цілیم ряді своїх представників являла немов провінційну відмінність російського літературного процесу і щодо ідейного, і щодо формального боку, а те, що було в ній відмінного, не встигло ще виразно окреслитися і стати перед російським світом як небезпека, як вираз національного самоусвідомлення українців. Для багатьох росіян українські літературні твори були лише якоюсь «екзотикою», на зразок перших творів Гоголя: до речі, й більшість тодішніх українських письменників писали не лише українською, але й російською мовою.

І саме на цьому фоні невиразности цілей і самого обличчя української дошевченківської літератури і перші Шевченкові твори були прийняті поблажливо прихильно рецензентами «Отечественных Записок», «Современника».

Поза такими оцінками перших поетичних кроків Шевченка опубліковано в російських журналах і рецензії різко негативні, із соковитими брутальностями на адресу поета і української мови. Найдалекозоріші з російських журналістів інстинктом відчули, що в особі Шевченка з'явився великий поет, який виводить українську літературу, а з нею й українську духовість, на широкі води самостійного і всебічного розвитку. Це їх стурбувало, розлютило, цілком вивело з рівноваги.

Найпопулярніший за тих часів журнал Сенковського «Библиотека для Чтения», кожне число якого зачитувалося у Росії до дір, писав з приводу Шевченка, що українська мова «є мішанина слів чубатих, бородатих, голених і неголених; південних і північних: це просто — гібридський діалект». Це, на думку пашквілянта-рецензента, мова небувала, «якої ні одна із всіх можливих Росій, ні велика, ні мала, ні чорна, ні біла, ні червона, ні стара, ні нова не можуть визнати за свою».

«Рецензент «Сына Отечества» називає Шевченкову поезію «штучною пустотою». Ця глибоко неправдива оцінка водночас була і глибоко продуманою. Ідейна ваговитість творчости українського генія постала перед редакцією журналу на весь зріст. Разом з тим усвідомлювалося, що це початки формування української нації в модерному розумінні. І тут «Сын Отечества» бачив свою місію дезорієнтувати читача, перекреслити будь-яке значення і вартість Шевченкової поезії, дискваліфікувати разом з цим і всю українську літературу, наголошуючи непотрібність і неприпущенність її існування:

«Ми вже кілька разів говорили, що всю нинішню малоросійську поезію вважаємо пустощами й забаганкою, і, признаймося, не розуміємо, як можна людям з таланом (дарованиєм) займатися такими дурничками» (цит. за кн. «Русско-укр. лит. связи», ГИХЛ, Москва, 1951, с. 110—111).

Але цього «Синові Отечества» мало. Він вважає, що треба бити в корінь, треба скомпрометувати, зневажити саму українську мову, так, щоб нею в дальшому ніхто не важився писати. Тому рецензент «Кобзаря» називає українську мову «говіркою, якої навіть не існує», «каліченням російської мови на хохлацький кштальт» (цитую за кн.: Кониський. Т. Шевченко-Грушівський, Львів 1898, с. 103).

Цілком у згоді з цими алярмовими голосами виступив

і Віссаріон Белінський, один із найчільніших в історії Росії літературних критиків, людина, що, за загальним визнанням, стала «сумлінням» російської «прогресивної» інтелігенції на довгі десятиліття та її куміром. Він бачив даліше від своїх сучасників і розумів ще краще від них, що Шевченкова творчість дає українській літературі нову якість і віщує початок буйного відродження України в духовому, а в парі з тим і політичному розумінні.

Тому й боровся він проти Шевченка вперто й послідовно до кінця своїх днів.

Белінський був одним із найвизначніших організаторів російської імперської духовости. Спираючися на гегелівську філософію, він прийшов до висновку, що «сила є право і право є сила», з цієї точки погляду виправдував всю політику дикого гніту Росії над неросійськими національностями («Я зрозумів, що немає дикої матеріальної сили, немає панування багнета й меча, немає довілля (произвола), немає випадковости — і закінчилася моя опіка над родом людським, і значення моєї батьківщини постало переді мною в новому вигляді»). У статті «Про Менцеля» він називає Міцкевича «якимось там Міцкевичем», зневажаючи в ньому борця за визволення Польщі, а в одному зі своїх листів під час подорожі в Криму нотує: «в'їхавши в кримські степи, ми побачили три нові для нас нації: кримських баранів, кримських верблюдів і кримських татар. Я думаю, що це різні види одного і того ж роду, різні коліна одного племені: так багато спільного в їх фізіономії» (Піпін. Белінський, его жизнь и переписка, С.-П., 1876, т. II, с. 264). А щодо України, то цей своєрідний предтеча нинішнього расизму, розгорнувши цілу історичну концепцію, за якою «історія Малоросії — це бічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії», проголосив український тип расово меншевартісним, «патріархально-простодушним і нездатним до морального руху і розвитку» (Белінський, Полн. собр. соч., т. XII, ГИЗ, 1926, М.-Л., с. 412). Своім геніальним чуттям Белінський спостеріг, що його імперська позиція не є міцною, що майбутнє несе їй поразку. І це його тривожило до самих глибин душі.

Для нього навіть окремі вияви розвитку української національности є таким же гнітючим явищем, як і те, що вбито Лермонтова, чи те, що в поточній пресі плюгавлять ім'я Пушкіна. Все це разом він оцінює, як розклад Росії (Піпін, т. II, с. 127).

Белінський і Шевченко були антиподами. Саме життя визначило для них непримиренно ворожі позиції. І коли Шевченко був світлим втіленням найвищих ідеалів людяности

в своєму послідовному запереченні всіх форм гніту людини, а передусім гніту національного, то Белінський саме в останньому, в національній проблемі, був чорним демоном ночі. Всі сили свого сарказму, всю жовч вилив Белінський на постать Великого Прометея нових часів.

Прочитавши збірники «Ластівка» і «Сніп», в яких, між іншими творами тодішніх українських письменників, надруковано й перші поезії Шевченка, Белінський зробив вигляд, що він Шевченка не помічає. Але це, безперечно, було не так. Його ці збірники безмежно роздратували саме тому, що він у них помітив паростки нового, пуп'янки молоді літератури, перед якою майбутнє. І тому шаржує елементи провінційної відсталости в ній, які ще виявляються, і зі злобою нотує:

«Прочитавши «Ластівку» і «Сніп», я зрозумів усю вартість борщу, сала, галушок» (Піпін, II, с. 27).

«Ластівці» він присвятив широку рецензію. Головне завдання рецензії — заперечити українській літературі право на існування. Із захопленням і пересадю характеризує він слабкі сторони української літератури. Його думки зводяться до того, що українська література ні в трактуванні тем, ні в мові не може вийти за межі примітивности. Із уципливістю вигукує він: «Добра мені література, котра тільки тим і дихає, що простацькістю селянської мови і дубуватістю селянського розуму.» Єдиний вихід для українських письменників, на думку Белінського, — це включення себе в російську літературу; тільки в ній зможуть вони повнотою розгорнути свої таланти, сягнути до проблематики загальнолюдської і висловитися досконалою, витонченою літературною мовою: «яка глибока думка в цьому факті, що Гоголь, палко люблячи Малоросію, все таки став писати по-російському, а не по-малоросійському.»

Імени Шевченка не згадано в рецензії. Але він тінню стоїть за цією рецензією, бо він є втіленням небезпеки для російського імперіялізму. І саме тому, що Шевченко на сторінках «Ластівки» започатковує новий етап української літератури, який пориває з провінціальним примітивізмом, саме тому авторитетний Белінський старається закрити йому дорогу в літературу. Він удає, що не помічає його, кидає заувагу, що в «Ластівці» друкуються «маленькі таланти».

Однак тактики замовчування Белінський не спромігся додержатися. В рецензії на Шевченкові «Гайдамаки» дав він простір ненависті, що кликотіла йому в грудях:

«Нова спроба співань п. Шевченка, привілейованого, здається, малоросійського поета, переконає нас іще більше, що такого роду твори видаються тільки для насолоджування і напучки самих авторів: іншої публіки у них, здається, немає. Якщо ж ці панове **кобзарі** думають своїми **поемами** дати (принести) користь нижчій клясі своїх співвітчизників, то в цьому дуже помиляються: їхні поеми, не зважаючи на рясноту найвульгарніших і неподобних слів і виразів, позбавлені простоти вигадки й оповідання наповнені витребеньками і вихватами, властивими всім поганим піітам, — часто аж ніяк не народні, хоча і посилаються на історію, пісні й перекази, — і отже, з усіх цих причин вони незрозумілі простому народові... Було б краще, відкинувши всяке змагання до титулу поета, розказувати народові простою, зрозумілою для нього мовою про різні корисні речі цивільного й сімейного побуту, як це прекрасно почав (і шкода, що не продовжував) п. Основ'яненко в брошурі своїй «Листи до любезних земляків».

Оцінка «Гайдамаків», безперечно, була нещирою, зате ненависть до поета була найпалкішою, і саме вона водила пером критика. Тут була і доза холодної підступності в пораді писати так, як написані «Листи до любезних земляків». В цьому творі Квітки-Основ'яненка, складеному у вигляді листа до українських селян, в ідеалізовано солодковому дусі характеризується відносини між паном і кріпаком, тим самим виправдується всі жахіття кріпацтва; разом з тим подається науку служити російському цареві, дбайливо виконувати службу у війську і старанно сповняти всі інші повинності. Коли Белінський писав свою пораду, він був уже свідомим ворогом самодержавства, мріяв про демократичну перебудову Росії. Отже, він свідомо своєю порадою хотів заплхнути українську літературу в глухий кут, звести її на такі ідейні манівці, на яких би вона зашморгнула сама себе в петлю.

Російський шовінізм переміг в Белінському демократа.

Рецензія Белінського на «Кобзар» нічого не додає нового: він і тут так само необ'єктивний і так само заповзятий ворог Шевченка.

Арешт і заслання Шевченка в 1847 році були для Белінського радісною подією. Вже незадовго до своєї смерті Белінський на листовний запит з Парижу про долю поета відповідав:

«Шевченка заслали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його, коли б і я був суддею, я покарав би не згірше. У мене особисте ворогування до таких лібералів... Ох, уже мені оті хохла! Ліберальничають во ім'я галушок і вареників зі свинячим салом» (цит. за Кониським, с. 104—105).

Як бачимо, поява Шевченка спричинилася до того, що російський табір повів генеральний наступ на молоду, не-

скріплю ще українську літературу. Треба було багато цивільної відваги, щоб цьому наступові рішуче протиставитися. І Шевченко це зробив у «Гайдамаках», відповідаючи ще на перші випадки ворогів.

Шевченко знає, що ворога не переконати. Але треба боротися з ним для того, щоб своїх непевних землячків стримати від переходу у ворожий табір. Це ж бо вже і з боку перекинчиків лунають голоси, що не треба писати «мертвими словами». І поет у відповідь їм іронічно повторює їхні слова:

«Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «Матрьошу»,
Про «Парашу», радість нашу,
Султан, паркет, шпори —
От де слава! А то співа:
«Грає сине море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках»...

І далі поет гнівно відповідає:

Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Врехнею підбите.

Поринувши уявою в картини славного козацького минулого, поет знову згадав про своїх опонентів:

От де моє добро, гроші;
От де моя слава!
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова...

Шевченкова постава підбадьорювала інших українських письменників. Він не просив ласки у російських редакторів, як от Квітка у Плетньова, не виправдував існування української літератури тим, що з цього буде користь росіянам, як робив це автор «Сердешної Оксани». Шевченко зі своїми вимогами виходив гідно, як із самозрозумілим природнім правом.

Російські критики вважали, що «примітивність» ідеалів простонароддя, обмеженість інтересів селянства, поза які українській літературі немає куди вийти, невиробленість мови — все це засуджує молоду літературу на загибель.

Шевченко розкрив своєю творчістю багатства душевного життя українського селянства, могутність людських пристрастей кріпака, він вивів українську літературу також далеко за межі селянської тематики і проблемности, а мова українська під його дбайливою рукою заблищала коштовним діамантом. Розрахунки ворогів були перекинуті натиском генія. Шлях для української літератури був забезпечений.

Але шлях від літератури вів прямісінько до політики. Це дуже добре зрозуміли царські жандарми, коли заарештували Шевченка за приналежність до Кирило-методіївського братства і прочитали знайдені в його речах його твори. «III-е Отделение его императорского величества тайной канцелярии» переконалось, що основна небезпека лежить не в кирило-методіївцях, а саме в цих полум'яних поезіях.

30 травня 1847 року дано київському і харківському генерал-губернаторові таємну інструкцію стежити, чи не залишилися десь на руках серед українців списки Шевченкових «Баламутних» творів та чи не живуть серед українців думки про самостійне існування України. Найбільше доручалося звертати увагу на тих українців, які вивчають українську давнину, історію, літературу, викорінювати «надужиття» рішуче, але непомітно, щоб не розпалювати цим ще більшої ненависти до Москви (Кониський, с. 246).

* * *

Антракт в розвитку української літератури, викликаний арештом кирило-методіївців, засланням Шевченка і інших визначних діячів української культури, численні заборони українських книжок все таки не змогли змінити історичного розвитку. По смерті Миколи I, коли в Росії почалося інтенсивніше духове життя, коли підняла голову політична опозиція, українство знов виявило себе, але вже з більшою силою і більшою зрілістю, як у сорокових роках.

Росія тих часів була ніби пороховий склеп, готовий щохвилини вибухнути. Порохом було селянство, гноблене людською системою кріпацтва. У 50-х р.р. загрозово зростала кількість селянських повстань. Їх було так багато, що якби вони були організовані згори революційною політичною партією, селянська революція стала б реальністю. Але такої партії в тодішній Росії ще не було, був лише невеликий гурток скрайніх селянських революціонерів, гурток журналу «Современник» на чолі з Чернишевським і Добролюбовим. Проти «Современника» в завзятім бої стояли прихильники непорушності самодержавного устрою і повного збереження

кріпацтва. Між цими двома таборами були прихильники конституційної монархії й урядової відміни кріпацтва з викупом землі селянами.

Створиться чи не створиться революційна партія, з'єднаються чи не з'єднаються зусилля революційних інтелігентів із зусиллями селянства в одному організованому вибухові — ось в чому полягало найбільш напружене питання кінця 50-х — поч. 60-х років.

В цих обставинах кожна інтелігентна громадська людина важилася на вагу золота, провадилася напружена ідеологічна боротьба, в якій кожний табір намагався збільшити свої сили перетягненням до себе більшої кількості людей.

Українська інтелігенція, що прийняла національно-бойове хрищення через поезію Шевченка, при наявності різних соціальних симпатій, все таки бачила себе духово з'єднаною в своєму національному таборі; шлях до національного самоозначення в більшій чи меншій мірі був властивий всім цим інтелігентам і еднав їх. І якщо б ми простежили за діяльністю суперечних соціально-політичних сил Росії цього часу, то побачили б, що кожний табір старався робити жести приязни до українців і цим повернути їх до себе. Коли, з одного боку, Катков збирає пожертви на українські народні школи, той самий Катков, що три роки пізніше, коли міне небезпека селянської революції, стане оскаженим ворогом всього українського, то, з другого боку, Добролюбов і Чернишевський, ідеологи революційно-демократичного табору, також запобігають прихильності у українців. Чернишевський приходиться до значущого висновку:

«Малоруська література вже дістала такий розвиток, що навіть могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення... Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література... не потребує нічийої прихильності.»

Це було усвідомленням того, що українці стоять уже на власних ногах. А раз так, то конечно було для Чернишевського пустити в хід багатообітну фразу про симпатії до українського народу, інакше не було виглядів впрямти українців до свого воза. Тої самої тактики додержувався і консервативний табір. Проречистим свідченням є лист В. Ламанського до І. Аксакова:

«В статтях моїх говориться про хохлів і поляків завжди делікатно м'яко, хоч іноді й іронічно. Витівки їх не вдадуться, я певен. Але вони можуть нам підкласти свиню, особливо маючи за співбійця «Современник». Тепер треба нам усім з'єднатися і домовитися. Безперечно, ми живемо напередодні важливих подій» («Русско-укр. лит. связи», с. 146).

Навіть у цей гарячий момент, коли підтримка українців так була потрібна ворогуючим сторонам, вони не могли до кінця заховати своєї імперіялістично-російської постави до української проблеми. Зокрема це досить виразно виявилось на прикладі Добролюбова.

Російська імперіялістична закваска проглядає раз-у-раз в критично-публіцистичних писаннях Добролюбова. Він любить ліву фразу в національним питанні. Але це доти, доки мова йде натяками й загальниками. Коли ж треба підходити до оцінки факту конкретно, тоді імперіялістична тенденція, мов шило з мішка, вилазить наверх. Добролюбову належить докладний огляд російської політики завоювань на Кавказі («О значении наших последних подвигов на Кавказе»).

В цьому огляді ви знайдете засудження скрайностей кавказької політики царату, але, кінець-кінцем, політику русифікації «цивілізованими методами» щойно завойованих гірських народів все таки схвалюється беззастережно. Факт існування української нації Добролюбов ігнорує. Національна відмінність українців супроти росіян на його думку є лише незначущою «дрібницею».

«У нас немає причин, — писав він, — роз'єднання з малоруським народом, ми не розуміємо, чому ж, якщо я Нижегородської губернії, а інший із Харківської, то між нами вже не може бути стільки спільного, як коли б він був із Псковської (цитую за кн.: «Русско-укр. лит. связи», с. 20).

На думку Добролюбова, українська література не може мати своїх власних національних цілей:

«Це тільки початок, чи залишиться вона й потім з цим значенням і з цими найближчими цілями, і чи досить буде чумацького життя і старих гайдамацьких спогадів для дальшого широкого розвитку... і чи не прийдеться їй знов свіdomo зійтися з сусідньою словесністю,» — запитує критик, але відповідь у нього готова, і вона зовсім не на користь індивідуалізації українського літературного процесу. З цих позицій підходить Добролюбов і до Шевченка.

Шевченко щойно повернувся з заслання, оповитий ореолом мучеництва за свободу. Як поет він стояв у zenіті слави. Тепер, якби хтось і хотів воювати проти нього тими ж методами, що й Белінський, це було б явним безглуздом і лише збільшувало б серед українців популярність поета. Добролюбов був тонкий цінитель мистецтва, сила таланту Шевченка промовляла і до його серця. Звідси ті щирі нотки зрозуміння деяких образів нашого поета в його рецензії на «Кобзар». Але Добролюбов перш за все був типовий росіянин, а до того ще й радикальний демократ. І тому його

рецензія укладена так, як це було потрібно для його національно-політичного табору. Шевченкова творчість є для нього приводом в соціально-революційній пропаганді. Він підкреслює в «Кобзарі» елементи соціального бунту, ізолюючи їх від Шевченкової концепції національного визволення, якій підпорядковується у поета і мотив соціального протесту. Він договориється до того, що нібито Шевченко в «Гайдамаках» «з любов'ю малює подробиці і наслідки вбивства». І ця нав'язана від критика поетові риска трактується як позитив. Шевченковим авторитетом критик хоче підперти революційні гасла гурту «Современника», включити українські кола у виконання своїх революційних плянів. Пікантність полягає в тому, що Добролюбов своєю позитивною фразеологією про Шевченка зводив по суті бій з Шевченком-будівником майбутньої України; звужив його значення до ролі виразника психології селянина. На думку Добролюбова, все, що виходить за рямки народности, елементарности, стоїть уже поза межами мистецьких можливостей Шевченка. В рецензії розгорнено таку думку:

«Його (Шевченкові — Ю. Б.) твори цікавлять нас зовсім незалежно від старої суперечки, чи можлива малоросійська література: суперечка ця стосувалася до літератури книжної, суспільної, цивілізованої, — як хочете називайте, — але у всякім разі до літератури штучної, а вірші Шевченка саме тим і відрізняються, що в них штучного нічого немає. Розуміється, по-малоросійському не вийде добре «Онегін» або «Герой нашого часу»; так само не вийдуть статті п. Безобразова про аристократію або моральні пані Тур про французьке суспільство» (Первое полн. собр. соч. Н. Добролюбова, СПб, 1911, т. IV, с. 89—90).

Вказуючи на нібито обмеженість кола предметів і ідей, відображуваних Шевченком, Добролюбов, по суті, фалшував Шевченка. В літературнім доробку нашого поета, навіть обкарнаному цензурою «Кобзарі», міг би Добролюбов знайти мотиви та образи, що далеко виходять за межі народної елементарности, а сповнені тими поривами і проблемами, якими жила європейська література XIX століття. Хіба не видно потужних впливів західно-європейської літератури на Шевченкові твори, зокрема польської літератури? І невже культура його «казематної» лірики своєю витонченістю і змістовою мноозначністю не стоїть в одному ряді з визначнішими витворами цього жанру на Заході? А хіба не знайдемо ми в його «До мертвих, живих і ненароджених» переключання з історіософією Гегеля (вже хоч би і в самій назві твору)? Добролюбов цього бачити не хотів. Він створив свій образ «простонародного» Шевченка, і його вплив надовго позначився навіть на «українофілах», які безкритично переймали чужі погляди. Обстоювання Добролюбовим тези про

«народність» Шевченка було, власне, рівночасним виступом проти розвитку української літератури, як «цивілізованої», «повноцінної» і рівновартної з іншими європейськими літературами.

Ми цитували слова Добролюбова про те, що українською мовою не можна буцімто написати «Євгена Онегіна». Він продовжує свою думку в тому напрямку, що розвивання українського слова на рівень літературного і непотрібне і неможливе. Непотрібне тому, що українська мова природня лише в устах простолюду, а неможливе, бо спроби розвитку призведуть лише до творення нового незугарного варіанту російської мови. Відмінність буде хіба в уживанні сполучника «що» замість російського «что», — іронізує він.

Все інше буде невдалою копією російського. Чому копією? На це питання не шукайте скількинебудь чіткої й переконливої відповіді. Бо в свідомості автора рецензії діє не логіка, не факти, а чуттєва тенденція, імперіялістичне нутро. Для критика українська нація є немов злим демоном, і Добролюбов, здається, хоче запакувати цього духа в глибоку могилу і прибити оциковим кілком. Ось таке дістанете враження, коли без спеціального упередження, але й без будь-якого пієтизму ставлячись до Добролюбова, прочитаєте початок його рецензії на «Кобзар». І в дальшому бігові думок критика про «цілковиту народність» Шевченка слід бачити не лише спробу пристосування поетової творчості до соціальних концепцій «Современника». Дальший виклад у рецензії треба сприймати також і як розгорнену ілюстрацію до твердження про неможливість і недоцільність для української літератури виходу за межі «простолюду».

Цікаво відзначити, що тезу про «цілковиту народність» Шевченка піднесли всі російські політичні табори; революційні демократи, щоб пристосувати його творчість як зброю для своїх політичних завдань і збездізнати національно-творче значення «Кобзаря», ліберали й реакціонери — для прямої, часто незамаскованої боротьби проти духової спадщини поета.

Слідом за Добролюбовим за «цілком народнього» поета визнав Шевченка революційно-демократичний діяч М. Михайлов. Ліберал І. Тургенев з виразною ворожістю до поета малював у споминах його образ:

«У високій баранячій шапці на голові, в довгій темносірій чимарці із коміром з чорного смушку, Шевченко мав вигляд справжнього малороса, хохла; портрети, що залишилися після нього, дають взагалі вірне про нього уявлення. Читав Шевченко, я гадаю, дуже мало... а знав ще менше того.»

І вже шаленою ненавистю до поета звучать слова російського патріота, кріпосника і ренегата України П. Мартоса; його висновок щодо Шевченка рішучо-лаконічний: «з хама не буде пана». І далі йде, сказати б, обґрунтування:

«Фізіологія людини дуже подібна до фізіології коняки. Порода багато значить! Дайте яке хочете виховання мужикові, він буде вчений, навіть розумний і освічений, але чи знайдете ви в ньому ту делікатність почуттів, яка властива дворянству?!»

Розуміється, між трактуванням мужицькості Шевченка у Добролюбова і Мартоса різниця величезна, але і одне і друге є різними формами побороювання істотности духового комплексу українського генія; Мартосова форма боротьби виявилася найпримітивнішою і скоро пішла в забуття, тургенівська довго тяжила над образом нашого поета, а добролюбівська ще й сьогодні є зручним знаряддям в руках большевицьких літературознавців.

І тепер надходить черга на розвінчання голосної теми — Шевченко і Чернишевський.

Для Чернишевського Шевченкова літературна творчість не стала об'єктом літературної аналізи. Натомість цей «коновод» російської демократії кілька разів залюбки використовує ім'я Шевченка чисто публіцистичним способом, «поглиблюючи» Добролюбова в тому напрямку, що в Шевченкові бачить передусім клясово-селянського поета. Посилаючись на авторитет нібито свідчень Шевченка, Чернишевський твердить, що для українського селянина і поміщика в принципі мають бути важливішими клясові перегороди, аніж спільні національні завдання.

Сперечаючись з редакцією галицького «Слова», Чернишевський в угоду своїй власній концепції творить фантастичну картину суспільних відносин у Галичині і приписує цю вигадку Шевченкові:

«Багато найможніших панів у Галичині — чисті русини... Нехай воно («Слово» — Ю. В.) спитає у русинів, чи менше, ніж польські пани, брали повинностей ці русинські пани, чи більше від польських панів вони зробили поступок русинському народові, коротше кажучи, чи краще було русинському селянинові у русинського пана, ніж у польського?... Чули ми про це свідоцтво від людини, ім'я якої дорогоцінне кожному малоросові, — від покійного Шевченка» (Шаблювський, Шевченко і російська революційна демократія, К. 1935, с. 75).

Тут усе від початку до кінця вигадка. Не міг Шевченко, якби й мав розмови з Чернишевським, говорити про соціальні відносини в Галичині, які йому не були ближче відомі. Тим більше не міг він подавати цілком неправдивого твер-

дження, нібито в Галичині є велика кількість найбагатших дідичів української національності.

Кілька витягів з писань родоначальника російського нігілізму — і у советськiм літературознавстві на цiм ґрунті фабрикується теорія про «дружбу» Шевченка і Чернишевського, про плідотворні впливи останнього на першого. З погляду політичного таке трактування кінцевого етапу Шевченкового духового розвитку надзвичайно важливе для большевиків. Якби їм вдалося довести, що поет тісно зійшовся ідейно з Чернишевським, то це означало б, що автор «Кобзаря» наприкінці життя проміняв свою суверенно національну революційну поставу на інтернаціоналізм, під покришкою якого виявлялася суто російська революційно-політична діяльність гурту «Современника». І тому пускаються в хід всі засоби. Висвітлення «дружби двох демократів» вважається справою державної ваги. На її вивчення приділяються великі кошти. Мобілізуються зусилля вчених архіваріюсів, перерито всі архіви.

Спадщину Чернишевського вивчено в деталях. Широкі матеріали і коштовні видання дають повну уяву про його діяльність. В цих матеріалах бракує тільки одного: будь-якого виразного доказу, що Шевченко і Чернишевський бодай один раз мали якусь серйозну розмову на принципові теми. Не знайдено взагалі жодного доказу зацікавленості з боку Шевченка особою Чернишевського, його духовим обличчям і його концепціями.

На цю тему списано лише гори паперу. Книжка Є. Шабліовського про це — «Шевченко і російська рев. демократія» — має 146 сторінок і все таки є лише купою цитат, що засвідчують безсилість автора і в такому докладнім викладі щось переконливо довести.

Найґрунтовнішою працею в цьому напрямку є книга Марієтти Шагінян «Шевченко», в якій висвітленню «зв'язків» двох діячів приділено 28 сторінок. Але і ця робота є також прикладом несумлінності. Проте авторка все таки кокетує з наукою, її аргументація має наукоподібний характер, і тому ми все таки спинимося на аналізі саме тих фактів, якими вона оперує.

Шагінян вказує на те, що Шевченко і Чернишевський мали змогу зустрічатися у Петербурзі 1858/59 р.р. у мешканні Костомарова. В доказ наводить вона широкі витяги зі спогадів Мордовця («Літературно-Науков. Вісник», 1902, кн. VI). Але у Мордовця бачимо лише ось що: коли до кімнати Костомарова зайшов Чернишевський, Шевченко, не звер-

таючи на нього особливої уваги, ходив далі по кімнаті і наспівував «увесь вечір»:

Ой, зійди, зійди, зіронько вечерня.

З цієї байдужої зустрічі, описаної Мордовцем, видно, що обидва діячі вже були перед цим познайомлені. Але який характер носили їхні інші зустрічі? В своїй «Автобіографії» Костомаров пише, що в 1858 році у нього на квартирі збиралося вівітками широке товариство петербурзьких літератів, серед приналежних до цього кола згадує і Шевченка та Чернишевського.

Однаке це нічогосінько не дає для доказу їхніх ближчих зв'язків. Відвідувачами костомарівських вівітків були люди різних переконань і національностей. Чернишевський поруч свого ідейного противника — ліберала Кавеліна. Ці зборища були, мабуть, тим вуликом, в якому кишіло людьми, що едналися на ґрунті однаковості професії.

З Шевченком в ті часи був шапочно знайомий майже весь культурний Петербург. Серед цих знайомих міг бути і Чернишевський.

Марієтти Шагінян вдалося відшукати документ, з якого бачимо, що Шевченко один раз був у Чернишевського, але й тут немає ніяких доказів про близькість відносин.

У Чернишевського восени 1859 р. оселилася його родичка Полінька Пипіна. В своєму листі додому від 22. вересня 1859 року вона пише:

«Не дають закінчити лист, уже дванадцять година, проспала ми нині. Сьогодні може будемо у Костомарова, знову побачу Шевченка, один раз уже бачила у нас. Він справді схожий на...»

Тут лист обірвано, і Шагінян продовжує: «Вся остання фраза («він справді схожий на») старанно, закарлючечками, викреслена, як роблять на листах, щоб не можна було прочитати. Але закарлючечки вицвіли і раніший текст уже вгадується оком.» Шагінян не хоче лише сказати, який саме текст вгадується. Очевидно, їй незручно цей текст подати, бо він руйнував би ілюзію про близькість Шевченка і Чернишевського. Якщо Полінька продовження своєї фрази «старанно, закарлючечками» закреслила, то це значить, що далі розгорнене порівняння вона вважала за непристойне. Що б це мало бути? Ми знаємо, що тодішній солодково привітний, а по суті глибоко ворожий поетові Петербург назвав його «кабанюгою». Чи не це повторила Полінька? У всякім разі, в листі була якась непристойність на адресу Шевченка.

Цю непристойність Полінька не вигадала власним розумом, бо в тексті листа є слово «справді», яке свідчить, що дівчина

лише приєднується до почутого нею погляду. Полінька була свіжою людиною в оточенні, вона щойно приїхала з Саратова. Чи могла вона почути непристійність з уст чужих, мало знайомих людей? Більш імовірно, що саме в родині Чернишевського були негативні, може глузливі порівняння на адресу Шевченка. Якщо міг Шевченко про найближчого співробітника Чернишевського, Некрасова, співредактора «Современника», казати, що «Некрасов не тільки не поет, а навіть віршороб незграбний», то чому не міг Чернишевський відплачуватися насмішкою; аджеж у світлі естетики Чернишевського Некрасов був поетом ідеальним.

З листа Поліньки виходило б, що Шевченко одвідав Чернишевського. Та Шевченко в Петербурзі відвідував дуже багатьох. Він був навіть у І. Тургенева. Але не зважаючи на роблено прихильні відгуки останнього про Шевченка, відгуки, якими фактично препаровано образ Тараса Григоровича, ніхто не пробує доводити дружби обох письменників. А Чернишевський, висловлюючися про Шевченка як про авторитет, також безпардонно перекручував Шевченкові погляди.

Шагінян твердить, що в альбомі О.С. Чернишевської Шевченко зробив шість малюнків олівцем. Підпису художника під цими малюнками немає. Пригадуємо, як навіть такий грубий фальсифікатор, як Шабліовський, довідавшись, що існують, нарешті, документальні докази для його улюбленої тези, полетів на Північ і... повернувся розчарований і кислий. У своїй книзі про цей доказ він лише згадав, не розводячись про це докладно, хоч мав для цього в своїй спеціальній праці «Шевченко і російська рев. демократія» досить місця.

І справді, ці альбомні малюнки нічого спільного з Шевченком не мають. Один з них вмістила Шагінян у своїй книзі. В манері малювання нічого схожого на Шевченка. Цей примітивний шкіц ні в якому разі не міг належати олівцеві Шевченка.

Для характеристики «наукової» методи Шагінян візьмемо такий приклад. Зі спогадів Мікешина вона бере згадку, що у Шевченковій кімнаті на підлозі валялися «растерзанье» примірники «Современника». І вона робить коментар: «Растерзанье, то есть зачитанные» (с. 244). Кожний, хто знає російську мову, погодиться, що «растерзанье» може означати з таким же правом і «розідрані», подрані на папір, особливо якщо книжки валяються на підлозі.

Ми розглянули весь аксесуар доказів Шагінян, авторки, яка дотепер найповніше подала «документальний матеріал»

до теми, що нас тут цікавить. Висновок з цього ясний — все таки немає нічого переконливого, щоб твердити про близькі стосунки Чернишевського і Шевченка.

* * *

— Все це добре, — скаже хтось із допитливих читачів, — але чому все таки Шевченко писав не лише українською, а й російською мовою?

Питання надзвичайно важливе, і відповідь на нього може бути переконливою тільки в тому разі, якщо ми дамо її в розгорненому вигляді і з охопленням основних джерел, що до такої відповіді подають матеріал.

Ми вже знаємо, як у вступі до «Гайдамаків» реагував Шевченко на поради Белінського й інших ревнителів російського імперіялізму писати по-російському. Такою ж є його нехоть до російської мови і в поемі «Сон» («У всякого своя доля»).

В устах зрусифікованого землячка (епізод ілюмінації Петербургу) російська мова сама по собі є стилістичним прийомом, вживання її характеризує царського льокаля, як «каламаря мерзеного», якого зі зневагою цурається поет. Поет знає російську мову, але підкреслює, що говорити нею не хоче. Потяг до цієї мови, сполучений з погордою до рідної, є переходом у стан ворога. В його очах петербурзькі бюрократи українського походження не що інше, як паразити:

П'явки, п'явки! Може батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!...
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
В німецьких теплицях
Замучені. Плач Вкраїно,
Бездітна вдовице!

Українська мова була для Шевченка невід'ємно інтимним елементом, частиною його істоти. Коли він у далекому засланні, в Новопетровській фортеці, приходив у «нормальний» душевий стан, тоді, як сам про це свідчить, він «забував» московські пісні і в душі його будилися українські народні мотиви (див.: Т. Шевченко, Собр. соч., М., 1949, т. V, с. 102). Почувши на засланні незіпсовану українську вимову від свого нового товарища недолі, поет весь проймається радісним трепетом (там же, с. 133).

В культивуванні української мови як літературної, досконало їй твердо спертої на власний народній ґрунт, Шевченко бачив одне з основних завдань сучасної йому української літератури. Звідси головно випливає його крайній негативізм до Г. С. Сковороди; «вінегретні» щодо мови пісні Сковороди викликали у Шевченка лише відразу (там же, т. IV, с. 26). В спогадах П. Селецького («Киевская Старина», 1884 р.) є один дуже цікавий епізод. Селецький був на Різдвяних Св'ятах з 1843 р. в Яготині, маєтку Репніних, саме тоді, коли там гостював і Шевченко. Селецького вважали тоді знавцем музики. Княжна В. М. Репніна, закохана в Шевченка, напштовхнула обох своїх гостей на ідею спільного творення опери. Лібрето мав написати Тарас Григорович. Сюжет вибрали з життя гетьмана Мазепи. Але після цього справа не пішла далі. Причиною було те, що поет волів мати оперу українською мовою, а образ Мазепи змальованим у позитивному пляні. На таке не хотів погодитися поміщик Селецький.

З цього нетрудно зробити висновок: Шевченко боровся за повноцінну українську літературну мову, яка охоплювала б собою всі сфери духової діяльності народу.

І все таки український геній вважав за можливе і доцільне для себе писати російською мовою. Перші його кроки в цьому напрямку припадають на 1841 рік. Сама по собі ця «проба пера» пов'язана з бажанням дати відсіч своїм напасникам в російській літературній критиці. Поет поставив завданням довести, що його писання українською мовою не є ознакою невміння творити по-російськи, не є прикметою меншеартісності української мови: не через бездарність він віддає всі свої сили «мужицькій» мові, а з глибоких ідейних спонук. Начерки до драми «Никита Гайдай» були своерідною полемікою, мали продемонструвати перед російським світом уміння поета писати по-російськи, показати оте його «вмію, та не хочу». З тою ж метою 1842 року написав Шевченко і поему «Слепая», а також десь у 1842 або 1843 «Тризну». «Щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю», — зазначав він у листі до Г. Тарновського з приводу цих творів.

Але разом з тим Шевченко переживає болючі внутрішні вагання. Він не знає, чи добре зробив, написавши «Слепую» по-російськи, чи не є такий спосіб захисту своїх позицій виявом підсвідомого почуття національної меншеартісності. В листі до Кухаренка від 30. вересня 1842 року виливає він ці свої розпачливі настрої самодокору:

«Переписав «Слепую» та й плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським

словом! Лихо, брате отамане! Йй Богу, лихо! Се правда, що опріч Бога і чорта в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш... Що ж нам робити, отамане-брате? Прати проти рожна чи закопатися в землю? Дуже мені не хочеться друкувати «Слепую»...

І поет вирішив все таки не друкувати цього твору. Так за життя Шевченка «Слепая» і не вийшла друком. Тут виявилася величйна постава творця національного з голови до ніг. Не спускаймо ж з ока історичних обставин, в яких така постава зформувалася. Це була доба, коли Шевченкові літературні сучасники з легким серцем перестрибували з одної мови на другу. Так робили і Гребінка, і Квітка-Основ'яненко, і Костомаров — хіба всіх перерахуєш? І Шевченко перший глибоко застановився: чи морально писати по-російськи навіть тоді, коли цим хочеш підняти авторитет свій, яко творця вартостей української літератури. Написавши в 1843 році «Назара Стодолю» по-російськи, в наступному році він перекладає сам цю п'єсу на українську мову. Чи не знищив він власноручно російського тексту «Назара Стодоли»? На це питання певної відповіді літературознавство, мабуть, уже не здобуде. У всякім разі небавом по Шевченковій смерті серед його рукописів російського оригіналу «Назара Стодоли» вже не знайдено.

Однак, пишучи згадані твори російською мовою, Шевченко не тільки насичував їх наскрізь українським змістом. Він також не обмежував себе в цих творах і щодо своїх анти-московських настроїв.

Мар'яна, героїня драматичного уривку «Никита Гайдай», захоплюється оповіданнями свого коханого про те,

Как Сагайдачный с казаками
Москву и Польшу воевал.

В цьому творі відчувається революційно-національний патос. Гетьманський післанець Микита і його Мар'яна живуть лише безмежною відданістю Україні. Їхнє взаємне кохання розпливається в могутнішому почутті, в любові до рідної країни. Закінчується уривок енергійними рядками, що звучать немов гимн:

Нет, запоем песню славы
На попелище роковым!
Огонь и кровь мы на расправу
В жилища вражьи понесем!
И наши вопли, наши стоны
С их алчной яростью умрут.

Ці бойові рядки сприймалися сучасниками, як відгук на поневолення України Москвою. Шевченко й російською мовою залишався небезпечним для Росії.

Поєма «Слепая» є варіацією улюбленої Шевченкової теми покритки.

Національний бік трагедії покритки підкреслено ще виразніше, як у «Катерині»:

А летом дидыч молодой
В село приехал. Злье чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня.

Дуже образно і розчулено відбиває автор у цій поемі свою тугу за Україною. Згадуючи про красу українського осіннього полудня, поет звертається до української природи і просить у неї дозволу привітати її «чужими звуками». Його покритка співає псалом:

Кого рыдая призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя
Родную песню пропою?

Суворі рядки псалму картають земляків за те, що вони рідного брата продали «иноплеменикам за злато». Здається, немає потреби розшифровувати, яких саме «иноплемеников» мається на увазі.

Поєма «Тризна» — це плач гордої самотньої душі, яка в своїх високих поривах, в служінні своїй батьківщині, не знаходить собі розуміння серед чужого світу і натикається на стіну байдужості:

О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе рыдая?
И ты закована, и я
— — — — —
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!

Шевченкові виступи російською мовою до заслання були спорадичними. Вони вичерпуються допіру згаданими творами.

Шевченко прийшов до висновку, що російського імперіяліста словом не дошкулиш і що тут місце для іншої, ефективнішої зброї.

Удруге звернувся Шевченко до використання у своїй творчості російської мови на засланні. Навіть советські дослідники змушені, на основі аналізування тексту повістей «Наймичка» і «Варнак», прийти до висновку, що дати під цими повістями («Наймичка» — 25 лютого 1844 р., «Варнак» — 1845 р.) Шевченко свідомо поставив незгідні з правдою (див. вступну ст. акад. О. І. Білецького «Русские повести Т. Г. Шев-

ченка». Т. Шевченко, Собр. соч., т. V, с. 7-8). В дійсності ж ці повісті, як і всі інші, написано в 50-х р.р. на засланні, і поставлення раніших дат є лише способом конспірації перед російським начальством. Поета заслано в пустельні піски без права писати й малювати. Надруковані його книжки не дозволялося продавати. Живу людину хочуть впакувати в труну. А поет не дається. Ідучи із смердючої касарні в пустиню, ховаючися там від людей, мережить віршами захлавну книжечку. Однак знає, що заслання його безтермінове; можливо, що він ніколи не вийде на волю і ніколи не бачити йому в друковій плідів своєї підневільної музи. І це так важко діє на нього, що він далі не в силі писати поезії, западає кількарічна гнітаюча перерва, і Тарас Григорович спромагається повернутися до поетичної творчості аж тоді, як дістає радісну звістку про недалеке визволення. І от на ці роки поетичної безплідності головно і припадають його прозаїчні твори російською мовою. Мистець добирає способу, як все таки йому вибратися з німої могили, як поділитися своїми думками із українською громадою. Мимохіть мусів звернутися до російської мови, як до засобу конспірації. Думав, що чужа мова так здеформує мистецьку фізіономію його творів, що цензура не пізнає в них справжнього автора. Писав під псевдонімом — Тарас Дармограй. Написані повісті висилав через своїх друзів до редакцій російських журналів. У листах писав про це дуже обережно, називаючи свої «контрабандні» посилки «шматками матерії».

Повісті лежали в редакціях без руху. Це був бойкот. Почасти з недооцінки, почасти з трусости редакторів, а може не абияку роллю в цьому бойкоті відіграла свідомість того, що повісті не були російськими по своїй суті, вони залишилися українськими. І редактори не знаходили за потрібне цей чужий їм світ задивленої в себе України виносити на сторінки своїх журналів. Авторитет російських редакторів вплинув і на Пантелеймона Куліша, який до Шевченкових повістей поставився осудливо. Остаточний засуд дав редактор «Русской Беседы» С. Т. Аксаков. В листі до Тараса Григоровича він висловився про повість «Матрос» так:

«Вона (повість — Ю. Б.) аж надто нижча від вашого величезного поетичного хисту. Ви лірик, елегіст, ваш гумор невеселий, а жарт не завжди дотепний. Правда, там, де ви торкаєтесь малювання, там все у вас прекрасно, але це не викупає недоліків цілого оповідання» (цит. за кн.: Ш-ко. Собр. соч. т. V, с. 9).

Після такого відгуку Шевченко припинив свої спроби видрукувати повісті. Присуд російських редакторів тяжив над думками українофілів про ці твори, і повісті в окремій книзі

появилися друком аж 1888 року, однак ще й до тепер не дочекалися всебічної наукової оцінки в укр. літературознавстві.

Безумовно, прозаїчні твори Шевченка мали деякі помітні навіть на той час мистецькі недоліки, переважно в композиції. Однак, на фоні тодішньої літератури вони все таки були явищем надзвичайним і своєю тематикою, і ідейними мотивами, і окремими мистецькими деталями.

В них відбилися образи понурого середньоазійського ландшафту й побуту, страждання людей, закинутих в умови напівварварського існування в солдатчині. Там знайдемо й картини Петербургу 40-х р.р., від розкішних апартаментів Брюлова починаючи і на гнилих «трущобах» «публічних домів» кінчаючи. В насвітленні всього цього лежить виразна печатка великої людяности, що нагадує нам дух «Знедолених» Віктора Гюго. Повістар мислить образами як революціонер і просвітител, що передусім шукає ключів до перетворення духовости людської. Але і там, де мистець відривається від української дійсности, він все таки і чужину бачить українськими очима. Про це свідчить його м'яка і щира українська сантиментальність, задушевність, літературна форма розповіді, перебрана від Квітки-Основ'яненка. Та в центрі його тематики все таки Україна. Не гоголівська, в екзотику закосичена, приваблива і святкова, оповита романтикою і фантастикою, як пластично-прекрасний звук відгомонілого вчора; вона постає перед нами з Шевченкових повістей у всій своїй маєстатичній простоті й реальності, як Україна вічно невмируща зі своїми історичними пам'ятниками архітектури, зі своєю красою природи, з людьми, що черпають життєву снагу в патріархальних традиціях старовини і, як уміють, боронять себе від зазіхань холодної півночі, від розкладових впливів Москви.

Колоніальна система глибоко внурилася в український організм в часах Шевченка. І не тільки цензурні обставини, але й самий факт опанування України Московою в першій половині 19 стол., опанування, яке вже заходило і в деякі сфери духового життя, змушує Шевченка в трьох місцях своїх повістей говорити про «Росію», розуміючи в комплексі російськості і Україну. Це була констатація наявного і тимчасового стану, але ні в якому разі не примирення з ним.

Обходячи цензурні рогатки, Шевченко знаходить форми для м'яко ліричного картання української психології грецькості, сумирности і неповороткості українця, його сердечної привабливості, простодушної наївности, поетичних, але згубних для розвитку народу:

«О, милі непорочні земляки мої! Якби і матеріальним добром ви були так багаті, як моральною сердечною привабливістю, ви були б найщасливіший нарід у світі! Та ба! Земля ваша, мов рай, мов сад, насаджений рукою Бога — чоловіколюбця, а ви тільки безплатні робітники в цьому плодоносному, розкішному саді. Ви Лазарі убогі, що живитеся падушчими округинами з розкішної трапези ваших зажерливих ненаситних братів.»

Це також констатація сумного факту єдности «російського комплексу», але такої єдности, в якій є старший російський брат, зажерливий і ненаситний, що за столом життєвого бенкету усадовлюється, і українець — «Лазар убогий», що крихтами живиться. Чи ж можна створити яскравіший і експресивніший образ колоніальної системи «матушки — Росії?» Большевицькі спроби трактувати щойно неведену цитату, як образову формулу відносин поміщиків і кріпаків тут цілком безрадні. Треба триматися тексту, а не власних здогадів. А текст виразно каже не про «селян», не про «кріпаків», а про «земляків» і про «народ» у його відношенні до світу.

Советське літературознавство твердить, що Шевченко в своїх описах українських історичних пам'ятників виявляє «історико-етнографічні інтереси». З Шевченка тут хочуть зробити лише ученого моля, археографа. А насправді було інакше. Старовина промовляла до поета своєю проречистою мовою національної слави і безслав'я, і повістар розкривав її мову перед читачем:

«Берегами Дніпра, в губерніях Київській, Полтавській, ви не пройдете верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил... Моя прекрасна, могутня, вольнолюбива Україна туго начиняла своїм вольним і ворожим трупом незчисленні величезні кургани. Вона своєї слави на поталу (підкр. Шевченка) не давала, ворога-деспота під ноги топтала і — вільна нерозтлінна — умирала. Ось що значать могили!... («Матрос»).

У повісті «Близнята» маємо класичний зразок політичної пропаганди Шевченка через, здавалось би, «невинне» змальовування церковного образу.

Козак Микита Федорович Сокира зі своєю дружиною Параскою Тарасівною іздять молитися в переяславську церкву Покрови, що її збудував, як каже Шевченко, «полковник переяславський Минович, друг і співучасник проклинаного Івана Мазепи». В церкві на чільнім місці образ Матері Божої, що покриває своїм омофором Петра I і його жінку Катерину, разом з ними й гетьмана Мазепу. Серед покритих омофором — і князь Меншіков. Микита Федорович докладно розповідає своїй дружині про історичних діячів, зображених на іконі, розповідає і про спалення Меншіковим столиці Украї-

ни, Батурина. Параска Тарасівна після цього зі здивованням запитує чоловіка:

«За що вона його покриває?»

Саме по собі запитання промовисте. Тодішній читач, який здебільшого був знайомий з «Історією Русів», знав про варварство російської армії при захопленні Батурина, і для нього це питання звучало цілком виправдано без докладніших пояснень автора. А взагалі цей уривок давав матеріал для надуми. Мазепа під омофором Божої Матері і щорічні прокляття на адресу гетьмана в тій самій церкві, де він на іконі зображений. Який змістовний натяк на брудний цинізм московської церкви!

Позитивні герої Шевченкових повістей ненавидять Москву і московщизну всією своєю істотою. Ось, приміром, старий чумак в повісті «Наймичка», Яким Гирло:

«Раз було взявся він достарчати цукор-сипець до самої Москви, тільки Москва жартувати не любить з нашим братом хохлом, так що він ледве з парою волів додому прийшов. І з того часу, якщо йому ненароком хто скаже слово про Москву, то просто з хати вижене, а якщо в гостях почує таке слово, то надягне капелюха і, не прощаючись із господарем, поїде на свій хутір. Яким Гирло, як видно, був чоловік не так собі, не всякому давав собі ступати на п'яти.»

У Гирла найнялася в найми дівчина-покритка. Її кривдник-коханець, московський офіцер, полюючи на зайців разом зі своїми товаришами, натрапляють на хутір Гирла:

«Накинувши кожух, вийшов до них сам Яким і спитав, знявши капелюха, що їм треба.

— Відчиний браму, тобі кажуть, старий хохол!

Яким надягнув шапку і, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке за воротами? — спитала його Марта.

— Татари підступили, — відповів він спокійно.»

Таку само антимосковську поставу знаходимо і у Микити Сокири. Московська пісня «пастушка полоскалася в струях» є для нього піснею чужоземною і чужою для українського смаку, і Микита своєю іронією до таких пісень поволі відзвичаєє від них свою дружину, яка вхопила вже перших плодів русифікації, і повертає її до лона рідної пісенної культури.

Негативні образи російських поневолювачів України відтворені письменником із життя з глибокою правдивістю і відразою.

Ось хоч би й повість «Наймичка». Безецний джигун корнет спокусив дівчину, покинув її покриткою, а коли вона дала собі раду, врятувала дитину й себе від загибелі, корнет знов знайшов її й хоче відновити свої брудні залицяння. Йому довго не щастить. Нарешті військо вирушає в похід.

Корнет робить спробу потягнути з собою й дівчину, щоб обернути її у військову повію:

— Ну, скажи, дурна, хіба тобі краще мужичкою бути?

— Краще.

Та зрозумій ти мене. Аджеж ти будеш офіцерша!

— Не хочу я бути офіцершею, я мати офіцерського сина, і з мене досить!

І вона знову відвернулася.

— Так от же тобі, уперта хохлячко! — І він її вдарив по голові нагайкою, примовляючи: — Проклята! Повернувши коня, помчав у поле.»

Розгорніть сторінки повісти «Княгиня» і ви там побачите кольоритну фігуру князя Мордатова, брудного хама і циніка. Через одруження дістав він собі в маєток українське село. Свій палац перетворює на вертеп розпусти, улаштовує нічні оргії: «Танцюйте, — кричить, — хохляцькі душі, танцюйте! А не то всіх вас передую!» Село стогне під його ярмом, жебрачіє. Недорід через засуху приносить з собою голод. Люди блукають, мов тіні, вимирають, божеволіють. У князя ж повні комори хліба, що його їдять миші. Але він неможливий. Не дати селянам ні рисочки! Хліб продає жидам на сторону. А коли прийшла люта зима, загостили до селян, крім голоду, ще й люті морози:

«Ліс, обідраний весь, висох, а князь, наш господар, заборонив його на дрова рубати. — „Хто, — каже, — хоч гілочку зрубає, того, — каже, — в труну жажену. Ліс гарний, сухий, влітку візьмуся, — каже, — палати собі будувати. Я люблю простір, мені потрібен палац, а не хибарка хохляцька, в котрій я тепер гніжджуся, як ведмідь, у барлозі!» — І люди бідні і мерзлі і мерли.»

Як бачимо, ці твори хоч і написані по-російському, не можуть називатися «російськими повістями», і даремно таку назву причіплюють до них большевицькі видавці, намагаючись хоча б таким способом творити враження, що Шевченко є «сином двох братерських культур».

* * *

Останньою річчю, що її писав Шевченко російською мовою, були його записки, які він постійно називав «Журналом» і які большевицькими літературознавцями названі «Дневником». «Дневник» і «Журнал» в російській мові поняття дуже близькі, означають систематичні нотатки, поточні записи з дня на день. Але цілковитої тотожності в значенні цих слів немає. «Дневник» — це записи інтимні, те, в чому людина звіряється лише самому собі, це святая святих особистості. «Журнал» — теж щоденні нотатки, але здебільшого з відсутністю тої інтимної повноти, яка властива «Дневнику». В часах Шевченка слово «Журнал» уживали

в значенні то дорожніх записок, то записок про якісь події. Міг бути також на кораблі журнал вахтений (або шканечний), штабний журнал, засідань, тобто протокол тощо. Отже, слово «Журнал» навіть і в значенні денних особистих записок може бути обтяжений деякою дозою офіційности, описовости, об'єктивности опису. Думаємо, що Шевченко вибрав слово «Журнал», а не «Дневник» свідомо, бо не мав на увазі творити документу наскрізь інтимного. В первісному задумі це була книга записів, яка мала перетворитися в дорожню книгу. Поет починав її писати, будуючи в уяві «повітряні замки» (його власний вислів) своєї поворотної мандрівки із заслання. Він знав, що довго їхатиме Волгою, потім опиниться в Москві, Петербурзі, серед росіян, своїх знайомих і колег за професією. Щоб заощадити сили на безконечні повторення розповідей про минуле, поет вирішив занотувати «для широкого вжитку» свої останні враження в Новопетровській фортеці, а далі і спостереження подорожі та сухі вістки про перебування в Москві й Петербурзі. Писання журналу вважав він заняттям «мимоходним» (Собр. соч., т. V, с. 103): «на бездельи и это рукоделье» (т. V, с. 55). Він писав для «милых искренних друзей», для випадкових і невідповідних знайомих, що в їхніх очах поет був «наш самородок», для тих, що за чаркою обнімали його і вітали з волею, аби на другий день забути про його існування. Всім їм Шевченко щедро відкрив доступ до свого журналу, а багато з них навіть приклали свою руку серед його записів. Всі оті Клопотовські, Незабитовські, Одінцови, Чельцови, Кішкіни, Чекмарьови й інші, що занесли свої імена в «Журнал», пройшли малопомітними тінями в житті поета, але для них «Журнал» був доступний. І в задумі, і в основі своїй «Журнал» не був документом інтимним, він не відбивав душевних глибин поета, так, як його ліричні поезії. В ньому є лише окремі інтимні моменти, як відхилення від первісного задуму.

Російська критика завжди тріумфувала, що, мовляв, поет найінтимнішу свою річ вважав за потрібне писати по-російськи. Тургенев навіть іронізував з цього приводу. У світлі цього зовсім не випадковою є й спритна підміна Шевченкової назви «Журналу» назвою «Щоденника».

Читаць, на якого був розрахований «Журнал», визначав до певної міри і зміст його. Тут чимало такого, що було для самого поета на периферії його інтересів, але він мав на увазі своїх читачів і нотував для них, говорив їхньою мовою і живив їхніх життєвих понять. Він знав, що його оточення — здебільшого рос. ліберали й напівліберали, і йому було

ясно, що чим більше ці ліберали захитають тривкість імперії, то легша буде боротьба для українських визвольних сил, які тоді шойно зароджувалися й оформлювалися. І тому він висловлюється про речі суто російської духової дійсности, він навіть виявляє намір свій створити серію сатиричних малюнків для вихови «нашого середного сословия», маючи на увазі під цим «середним сословиєм» «наше темное полутатарское купечество», тобто купецтво національно російське.

Однак Шевченко був людиною безпосередньою в більшій мірі, ніж виховником. Його національно-українські переконання яскраво позначилися і в «Журналі». Бо навіть і тут, у «Журналі», призначеному для досить строкатого, переважно російського читача, його увага раз-у-раз концентрується на явищах української культури, на українських людях, і рядки ці, сповнені чарівної приваби, говорять про могутню любов поета до своєї вітчизни. Ось він згадує свою молодість, перебування на науці у майстерні славетного Брюлова. І думка відразу ж перестрибує до тих мрій про Україну, які колись у майстерні великого вчителя відтягали його від малярства:

«В сутніні його елегантно-розкішної майстерні, як у спекотливому дикому степу, переді мною мерехтіли мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Переді мною розлягався степ, засіяний могилами. Переді мною пишалася моя прекрасна, моя бідна Україна, у всій непорочній, мелянхолічній красі своїй... І я задумувався: я не міг відвернути своїх духових очей від цієї рідної чарівної розкоші.»

І як колись у майстерні Брюлова переслідували Шевченка думки про Україну, так само не покидають вони його під час писання «Журналу». Це найкращі, найпоетичніші рядки його нотаток, вони, немов коштовні перли, прикрашують «Журнал».

Советські дослідники на всі лади стараються довести, що Шевченко наприкінці життя віддалився від українського оточення, порвав ідейні зв'язки з людьми типу Куліша. Хоч і знаємо про розходження між обома творцями української духовости, між «кармазинником» Кулішем і «січовиком-нетягою» Шевченком, мовляв Панько Олелькович, — все таки в основному, у ставленні до найбільших національних вартостей їхня духовна єдність була фактом. І про це блискуче свідчить «Журнал»:

«Спасибі ще Кулішу, що догадався прислати книжок... Особливо вдячний я йому за «Записки о Южной Руси». Я цю книгу скоро пам'ятю буду читати. Вона мені так виразно, так чародійно виразно нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я ніби з живими розмовляю з її сліпими лірниками й кобзарями. Найчудовіша, найшляхетніша праця. Діамант в сучасній історичній літературі. Пошли тобі

Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу. Прочитавши вперше цю діамантову книгу, я наважився був робити зауваження, але коли прочитав удруге і втретє, то побачив, що замітки мої — замітки п'яної людини та й годі» (там же, 60).

Соціально соціальним, а національне, українське, все таки для поета і тепер, наприкінці життя, на першому пляні. Це бачимо раз-у-раз. Ось, напр., нотатка 19. квітня 1858 р.:

«Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, збудованого у старому українському смаку, в Прилуцькому повіті. Панська, але гарна й варта наслідування витівка.»

Шевченко культивував почуття людської гідності, гордої психічної незламності, яка так потрібна для успішної боротьби. Згадаймо під цим оглядом хоч би «Юродивого». І він радів, коли цю відпорність та мужність знаходив у своїх земляках. «Журнал» малює перед нами два такі по-мистецькому завершені образи українців, з якими спіткався поет на засланні. Один — Скобелев, солдат з України, якому начальство прибрало московське прізвище, але не могло змінити його незалежної національної вдачі. На Україні він не зніс кріпацького ярма, тинявся без притулку, поки не вхопила його поліція. Щоб не вертати під панську руку, назвався він «непомнящим родства» і опинився в солдатах. Від людини цієї віє на Шевченка життєвим оптимізмом і поезією рідних образів. Скобелев — прекрасний співак, і його українські співи безугавно сповняють Новопетровську фортецю. І в цих жахливих обставинах він залишився людиною. І коли його, денщика, обікрав командир, присвоїв йому прислані гроші, обурений за цю кричущу несправедливість вимагає Скобелев у командира повороту свого майна. І на ляпас розлюченого начальника відповідає таким же ляпасом. За це женуть його через «зелену алею», а тоді засилають на Сибір. Серце поетові крається за нещастя свого товариша по недолі, але він певен, що десь і в Сибіру лунатиме ще його життєдайна українська пісня і не одного закованого в кайдани українця розважатиме.

Не менше привабливий і другий образ Андрія Обеременка. Для поета Обеременко є радісним прикладом того, що й довго калічена солдатською московщиною українська людина потрапить не піддатися русифікації. Обеременко зберіг запахущу чистоту української вимови по довгих роках солдатської каторги. І це, а також те, що Обеременко не став «бравим солдатом», примушує нашого автора ставитися до свого товариша з побожною пошаною:

«Незалежно від його простої, шляхетної вдачі, я полюбив його за те, що він на протязі двадцятирічного солдатського гидотного життя

не загидив і не принизив своєї національної і людської гідності. Він залишився вірний усіма сторонами своєї прекрасній національності. А така риса убагородилося навіть і неблагородну людину» (там же, 134).

Ідучи Волгою на пароплаві, Шевченко спостерігає краєвиди, бачить курган і довідується, що його називають Царевим курганом, бо, за народнім переказом, на ньому побував цар Петро I. І це дає привід Шевченкові розгорнути протиставлення російської й української народньої психології. Українському народові зовсім не властиве схиляння перед деспотами, і він не відзначає у своїй пам'яті таких подій, як сходження на гору якогось «помазаника-пройдисвіта».

Україна і Росія — антиподи духово й культурно. Шевченко прекрасно розуміє цю істину і підкреслює її в «Журналі». Проречисто свідчить про це і його зіставлення типу українського села з російським. Естетизм української вдачі виявляється через стиль побутової культури. «Там село і навіть місто заховали свої білі привітні хати в тіні черешневих і вишневих садів. Там бідний неусміхнений селянин оповив себе пишною вічно усміхненою природою і співає свою понуру, задушевну пісню, в надії на краще існування.»

І зовсім інший, контрастивний образ московського села, крізь який прозирає протилежний українському психічний тип людини:

«...в московській людині є вроджена антипатія до зелені, цієї живої, блискучої ризи усміхнутої матері природи. Московське село це, як висловився Гоголь, накидані купи сірих колод, з чорними отворами замість вікон, вічний бруд, вічна зима! Ніде лозинки зеленої не побачиш, а з боків непролазні ліси зеленіють, а село, ніби навмисно, вирубалось на велику дорогу з-під тіні цього непрохідного саду, розтягнулось у два ряди коло великої дороги, вибудувало заїзний двір, а на одшибі каплицю і шинок, і йому більше нічого не треба. Незрозуміла антипатія до чарів природи» (там же, с. 108).

Тут була не тільки ненависть до офіційної самодержавної Росії, але глибокий критицизм до всього російського. З такою ж реалістичною правдивістю відбито в «Журналі» й усю Росію.

Російські надволзькі міста роблять на Шевченка гнітюче враження. Астрахань — це «величезна купа смердючого гною», «потворна купа сміття». Самара — здаля дуже і навіть надто немальовнича «юна купчиха». А зблизька — «місто рівне, вигладжене, набілене нафабрено, до нудоти одноманітне місто». А найкращий ресторан у ньому такий, що поетові доводиться сказати:

«Здесь русский дух, здесь Русью пахнет», тобто салом, горілим і різноманітною мерзотою... «Величезна хлібна пристань на Волзі, привольський Новий Орлеан! І немає порядного ресторану. О, Русь!» (Там же, с. 157).

Не менш убійчо-дотепні характеристики і Чебоксарів, Казані. Його ненависть до московсько-візантійського цареславного православ'я очевидна. Він дає прекрасні, влучні характеристики російського православ'я, як основної опори внутрішньої реакційної політики царя Миколи I. Але і в протестантах проти офіційної релігії, в розкольниках, він не бачить нічого привабливого: дикий фанатизм, безглузді вірування, розпуста, прикрита релігійним серпанком.

Різко сатиричними штрихами окреслює він «вищі сфери» російської суспільності, дворянство:

«Російські люди, в тому числі й нижегородці, багато чого запозичили від європейців, а, між іншим, слово **клуб**. Але це слово зовсім не до речі російській людині. Їм би краще було запозичити подібне слово, а воно, мабуть існує в китайській мові, запозичити б у китайців і японців, якщо вони відкинули своє рідне слово **посиделки** (посиденьки) що дивовижно вірно відбивають російські дворянські зборища. У європейців клуб має важливе політичне значення, а у російських дворян це навіть не громадський збір, а просто посиденьки. Вони збираються посидіти за льомберними столами, помовчати, поїсти, випити, а як випадок сприятиме, то й по фізіономії один одному загірити» (там же, с. 184).

Скрізь віє задубілою дичиною. Велика імперія — мов чорна діра, з якої несе гниллю. Уважний спостерігач, Шевченко не спускає з ока і ті пам'ятники, які свідчать про кривавий загарбницький шлях, яким збудовано це імперіяльне одоробло. Ось його нотатка з Казані:

«Повертаючись на пароплав, я побачив з правого боку від дороги пам'ятник, споруджений над кістками убитих при захопленні Казані Іваном Лютим. Це зрізана піраміда з кружганками, поставлена нібито на тій самій місці, де стояло шатро царя Лютого. Сумний пам'ятник!»

Особливо цікаве його зіставлення двох кругів астраханських мешканців: родин російської бюрократично-мілітарної верхівки, «левів» і «левиць» місцевого товариства, з одного боку, і робітничого калмицького простонароддя, з другого. Зіставлення ніяк не на користь росіян:

«Вдивляючися пильніше в пануючу тут вузькооку фізіономію калмиків, я знаходжу в ній прямиодушний, лагідний вираз. І ця прекрасна риса ушляхетнює цей некрасивий тип. Найвірніші слуги і найкращі робітники тут є калмики. Улюблений колір — жовтий і синій, страва — будь-яка... Місце життя — халабуди, а заняття рибальство і взагалі тяжка праця. Мені вподобались ці родоначальники монгольського племені.»

І коли у поета на сторінках «Журналу» промайнула думка написати твір «Сатрап і Дервіш» російською мовою, то думаємо, в цьому випадку Шевченко хотів зробити свою запроектовану на орієнтальний сюжет поему приступною для поневолених Москвою народів, серед яких уже траплялися

люди зі знанням російської грамоти. Для автора «Кавказу» і ненависника російського імперіялізму цей крок був цілком натуральний.

* * *

На цьому можна перервати нашу аналізу і звернутися до загального висновку.

Факти, що ми їх навели, свідчать про подиву гідну суцільність Шевченкової особистості. У своїй ворожості до московського імперіялізму в усіх його формах поет був непримиренно послідовний. Ця його постава властива всьому його життєвому шляху. Зустріч із складною дійсністю кінця 50-х р. р., в якій московська імперіялістична духовість знаходила форми свого маскування, примусила Шевченка переборювати це маскування і гартувала поета в зрілого політичного діяча. Ні писання російською мовою, ні його російські знайомства нічим не порушують повноти й суцільності його націоналізму. Духова спадщина нашого національного пророка і великого генія залишається для нас і тепер невичерпним джерелом насаги в нашій боротьбі проти одвічного московського імперіялізму.

ПІСЛЯСЛОВО

Поява цієї брошури була уможливлена підтримкою людей доброї волі: здешевленням цього видання автор зобов'язаний видавцеві п. д-рові П. Белеєві, який ласкаво погодився надрукувати «Шевченко і Москва» за собівартістю; п. В. Шевчук (Англія), Сенат Українського Вільного Університету і Центральне Представництво Укр. Еміграції в Німеччині закупили наперед деяку кількість примірників видання і цим частково окупили витрати друку книги. Вважаємо за прийнятний обов'язок подякувати зазначеним особам і інституціям за підтримку, без якої ця праця не побачила б світу.

Разом з тим звертаємося із закликом до читачів у міру можливості сприяти розпродажеві невеликого накладу цієї книги. Здобуті з продажу засоби дадуть нам змогу закінчити та видрукувати працю «Російське національно-історичне коріння большевізму». Розвідку видасться одною з чужих мов.

З гіркою досвіду переконуємося, що сьогодні в західному світі трудно говорити всю правду про Москву. І щоб мати змогу цю правду голосно сказати, ми змушені звертатися по допомогу до української громади. Швидке розкуплення кн. «Шевченко і Москва» уможливить дальші наші успіхи в поборенні московського імперіялізму методом наукового розкриття небезпек московсько-большевицької духовості.

Замовлення на кн. «Шевченко і Москва» та грошові перекази при тому, зголошення до кольпортажі просимо надсилати на адресу: J. Wojko, München 62, Schließfach 14, Germany.

Автор.

ZUSAMMENFASSUNG

Der geniale ukrainische Dichter Taras Schewtschenko (1814 bis 1861) war nicht nur Schöpfer hervorragender Dichtwerke, er war auch Verkünder des wiedererstarkenden Nationalbewußtseins seines Volkes und dessen Sehnsucht nach Eigenstaatlichkeit. Als nationaler Denker war — und ist — Schewtschenko für Moskau annehmbar und gefährlich. Daher fälscht die sowjetische Literaturwissenschaft in der Ukraine — unter dem Druck Moskaus — den ideellen Gehalt seiner Werke, indem sie kategorisch behauptet, daß Schewtschenko ein großer Anhänger Rußlands gewesen ist. Dagegen sprechen jedoch alle Werke Schewtschenkos, seine Biographie, sein Briefwechsel, Erinnerungen seiner Bekannten u. a. Sie bezeugen vielmehr, daß er sein Leben lang Rußland gegenüber eine unveröhnliche Haltung eingenommen hat. Die Aufgabe der ukrainischen Literaturwissenschaft ist es jedoch, den Blick des Lesers für die Tatsachen aus Schewtschenkos Schaffen zu schärfen und ihn mit allen Seiten der Einstellung Schewtschenkos Rußland gegenüber bekannt zu machen.

Zu Beginn seines dichterischen Wirkens in Petersburg litt Schewtschenko unter dem Heimweh und betrachtete Rußland als ein feindliches Land. Er erlebte den imperialistisch-vernichtenden Geist Rußlands und forderte die Lostrennung von Rußland („Kateryna“).

Seine antirussische Einstellung hat ihren Ursprung in seinem Nationalbewußtsein, das leicht nachzuweisen ist, wenn man seine Werke mit dem dichterischen Volksschaffen vergleicht. Den nationalen Gegensatz seines Volkes hat er nur verdichtet und zum Ausdruck gebracht. Dies zeigt sich insbesondere in den Werken der II. Periode, als er während seines Aufenthaltes in der Ukraine deren koloniale Behandlung und Unterdrückung seitens der Russen beobachtete. Seine Dichtung „Welykyj Ljoch“ („Große Gruft“) bildet eine historiosophische Begründung des Antagonismus zwischen der Ukraine und Rußland. Jedes freundschaftliche Gefühl des ukrainischen Menschen Rußland gegenüber wird dort als unverzeihliche Sünde behandelt.

Die nationale Befreiung sieht Schewtschenko nur in der aktiven antirussischen Haltung („Tschyhyryn“), in der nationalen Einigung und im gegenseitigen sozialen Verstehen („Do mertvych, shywych i nenarodshenyh moje drushneje poslanije“ — „An die Toten, Lebenden und noch nicht Geborenen mein freundschaftliches Sendschreiben“). Er war außerdem der erste, der alle von Rußland unterdrückten Völker zur Auflehnung aufgerufen hat („Kawkaz“). Bis an sein Lebensende hat Schewtschenko konsequent seine antirussische Einstellung demonstriert. Dies kann man besonders aus den Werken, die er in der Verbannung schrieb („Irshawecj“, „Tschernecj“), wie aus den Werken, die er kurz vor seinem Tode geschrieben hat, ersehen („Jakby to ty, Bohdane pjanyj“ — Wenn du, betrunkenener Bohdan“).

Der Konflikt zwischen Schewtschenko und der zeitgenössischen russischen Gesellschaft zeigt sich in seinem gespannten Verhältnis

zu den damaligen kulturellen Kreisen, unter denen sich nur wenige Personen befanden (z. B. Shemtschushnikow), mit denen er freundschaftlich verkehrte, weil sie den ukrainischen nationalen Bestrebungen gegenüber positiv eingestellt waren. Die russische Literatur besaß in Schewtschenko einen strengen Richter, der nicht nur ihre künstlerischen Werte zu schätzen wußte, sondern auch ihre Schattenseiten anprangerte. Besonders scharf verurteilte er ihre imperialistischen Konzeptionen (z. B. „Poltava“ von Puschkin).

Die russische literarische Kritik der 40er Jahre ist in ihrer Mehrheit den ersten Werken Schewtschenkos teils mit Geringschätzung, teils mit Wutausbrüchen und Verächtlichmachung begegnet. Insbesondere hat sich hierin der bekannte russische Literarkritiker Vissarjon Bjelinskij hervorgetan. Die russischen Kritiker sahen in Schewtschenko nicht nur einen großen Dichter, sondern auch den Pionier der ukrainischen nationalen Wiedergeburt. Jedoch als russische Chauvinisten und Verfechter des russischen Imperialismus versuchten sie das dichterische Schaffen Schewtschenkos mit allen Mitteln herabzusetzen.

Am Ende der 50er Jahre war der Ruhm Sewtschenkos bereits so groß, daß die Methoden des offenen Kampfes der Russen bereits ihr Ziel verfehlten. Die russischen Literarkritiker und Publizisten beginnen nunmehr sein Schaffen positiv zu bewerten, verbreiten jedoch gleichzeitig die Ansicht, daß es sich bei Schewtschenko nur um einen begabten „Volksdichter“ handelt, der auf der Stufe des völkischen Primitivismus stecken geblieben ist. Andererseits versuchen Tschernyschewskij und Dobroljubow die Popularität seines Namens für die russischen revolutionär-demokratischen Ziele zu mißbrauchen.

Die Tatsache, daß Schewtschenko auch in russischer Sprache schrieb, kann in keiner Weise als Beweis dafür dienen, daß er etwa Rußland gegenüber versöhnlich gestimmt hat. Er blieb auch in diesen Werken seinen nationalen Idealen treu und brachte nicht nur einmal seine ablehnende Haltung Rußland gegenüber zum Ausdruck. Seine Versuche, russisch zu schreiben, kann man nur als eine besondere polemische Methode betrachten. Als er „Tryzna“ („Der Leichenschmaus“) und „Slipa“ („Die Blinde“) russisch schrieb, wollte er seinen Widersachern dadurch zeigen, daß er Wertvolles auch in russischer Sprache zum Ausdruck bringen könne. Er bedient sich jedoch lieber der ukrainischen Sprache, weil er dies als seine nationale Pflicht betrachtet.

Seine russisch geschriebenen Werke aus der Zeit der Verbannung kann man ebenfalls nur als eine Konspiration betrachten. Es wurde ihm ja verboten zu schreiben. Das russische Schriftbild sollte nur als Tarnkappe dienen, denn er beabsichtigte seine Werke in russischen Blättern, unter einem Pseudonym, zu drucken.

Um sich nicht ewig zu wiederholen und Zeit und Kräfte zu sparen, wenn er seinen zufälligen Bekannten über seine Eindrücke und Erlebnisse in der Verbannung und auf seinen Reisen berichten sollte, hat Schewtschenko sein „Reise-Tagebuch“ ebenfalls russisch geschrieben. In den intimen Stellen jedoch ist dieses „Journal“ antirussisch und zeugt vom glühenden Patriotismus des großen ukrainischen Dichters.